



Caert Thresoor

Louis Raemaekers'
Satirieke kaart van
Europa

Zestiende-eeuwse
reuzenkaart van de
Zuid-Hollandse Waard

Vervalste oude kaarten
uit Istanbul!

Kartograaf Pierre Ancelin,
uitvinder van het stelsel
van dieptelijnen



2014 - 1

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 3 Ferjan Ormeling
Louis Raemaekers' Gekkenhuis. Een Satirieke Kaart van Europa uit 1914
- 9 Wim van Wijk
Zestiende-eeuwse reuzenkaart van de Zuid-Hollandse Waard geeft iets van zijn geheimen prijs
- 13 Hans Kok
Vervalste oude kaarten uit Istanbul
- 16 Bertus Wouda
**Dieptelijnen uitgediept
Kartograaf Pierre Ancelin, uitvinder van het stelsel van dieptelijnen**
- 26 Kaartencollecties in Nederland
- 28 Besprekingen
- 31 Varia Cartographica
- 34 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Detail: Louis Raemaekers,

Een Satirieke Kaart van Europa (Utrecht 1914).



CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Ferjan Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen tot en met 2009; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem
ABN AMRO - rek.nr.: 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, rek.nr. 40.85.79.447

BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl



De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

G. van Loon, Antwerpen

Peter van der Krogt, Delft

H. Kok, Lisse

Steef Lemmers, Lisse

M. Ostermann, Monnickendam

D. de Pagter, Telluride, USA

H.J. Verhoeff, Wassenaar

Sichting Historische Cartografie van de Nederlanden

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com



MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Een Satirieke Kaart van Europa is een kaart uit 1914 van de Nederlandse tekenaar Louis Raemaekers. Raemaekers was op dat moment een van de bekendste cartoonisten van Nederland en zou, door zijn anti-Duitse stellingname, in de oorlogsjaren uitgroeien tot misschien wel de bekendste cartoonist ter wereld. In dit artikel zal allereerst een beschrijving gegeven worden van deze prent om haar daarna te plaatsen in het leven en werk van Raemaekers zelf en in de dan al langer bestaande traditie van de 'cartoon maps'.

Het Gekkenhuis

De exacte verschijningsdatum van *Een Satirieke Kaart van Europa* is niet bekend, maar uit een advertentie voor de kaart in het Algemeen Handelsblad op 25 november 1914¹ en een bespreking van diezelfde kaart in het Algemeen Handelsblad op 15 december 1914² kan worden opgemaakt dat de kaart eind 1914 verschenen moet zijn bij Uitgeverij J.G. Broese te Utrecht.³ Uit genoemde advertentie wordt ook duidelijk dat het hier om een losse uitgave gaat van een kaart in kleur op het formaat 50 x 65 centimeter. De prijs is 55 cent en dit zou in 2011 ongeveer € 4,75 zijn.⁴ Hoe groot de oplage bij J.G. Broese is geweest is niet bekend, maar wel dat deze gedrukt is bij uitgeverij Senefelder in Amsterdam, dit is te zien linksonder op de bron zoals die in dit artikel gebruikt wordt. Het is een lithografie in kleurendruk en de kaart werd oorspronkelijk geleverd in een bijpassend mapje waarop de titel vermeld staat: 'Satirieke kaart van Europa'.⁵ Wat opvalt is dat deze kaart, ook voor een leek, meteen herkenbaar is als



Dr. F.J. Ormeling,
medewerker Microsoft
Nederland en deeltijd student
geschiedenis te Utrecht.

Ferjan Ormeling

Louis Raemaekers' Gekkenhuis

Een Satirieke Kaart van Europa uit 1914



1. Louis Raemaekers, Een Satirieke Kaart van Europa (Utrecht 1914).

een kaart van Europa. Er is sprake van artistieke versimpeling, maar op hoofdlijnen is de geografische werkelijkheid wel gevolgd. Voor West-Europa geldt verder dat de landsgrenzen dezelfde zijn als nu: Nederland, België, Frankrijk,

Spanje, Portugal, Italië, Zwitserland, Denemarken, Noorwegen en Zweden liggen nog steeds waar ze nu ook liggen, alleen Ierland is nog onderdeel van Groot-Brittannië. In het midden en oosten van Europa en op de Balkan



2. Advertentie voor 'Nieuw werk van Louis Raemaekers', Algemeen Handelsblad, 25 november 1915 avond, 8.



3. Bespreking 'Satirieke kaart van Europa door Louis Raemaekers. Utrecht, J.G. Broese', Algemeen Handelsblad, 15 december 1912 ochtend, 2.

is de situatie anders dan nu: Duitsland omvat nog een groot deel van het huidige Polen. Tsaristisch Rusland zwaait nog de scepter in de Baltische Staten, Wit-Rusland, de Oekraïne en Moldavië. De Donaumonarchie bestaat uit wat nu Oostenrijk, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië en Bosnië zijn. De grenzen van Servië, Montenegro, Albanië, Roemenië, Bulgarije, Griekenland en het Ottomaanse Rijk (het huidige Turkije) zijn ongeveer gelijk aan de huidige landen waarbij alleen Macedonië en Kosovo ontbreken.⁶ De op deze kaart gebruikte kleuren lijken niet zozeer bedoeld om een nationaal karakter te duiden of herkenbaar te maken, maar slechts gebruikt om het voor de kijker makkelijk te maken om de verschillende landen uit elkaar te houden. De reden voor deze observatie is niet zozeer gelegen in het feit dat Nederland niet oranje gekleurd is, maar dat er geen landen met dezelfde kleur aan elkaar grenzen en dat er verder sprake lijkt van willekeur. Het is namelijk niet zo dat landen binnen een alliantie (of neutralen) een bepaalde kleur hebben gekregen. De enige reden om hieraan te twijfelen zou kunnen zijn dat bepaalde landen altijd met een bepaalde kleur aangeduid worden, maar ook aan deze conventie lijkt Raemaekers zich hier niet te hebben gestoord. Juist omdat de landen niet door de gebruikte kleuren getypeerd worden gaat de aandacht volledig uit naar de gebruikte karikaturen.

Dit wordt verder versterkt door de wetenschap dat deze kaart de eerste en enige kaart lijkt te zijn die Raemaekers getekend heeft, zijn andere werk bestaat hoofdzakelijk uit spotprenten.⁷ Het centrale duo op de kaart, ook in de dan net uitgebroken Eerste Wereldoorlog, wordt gevormd door Frankrijk en Duitsland. Beide landen worden afgebeeld als soldaat en zijn duidelijk met elkaar aan het vechten. Voor Duitsland geldt verder nog dat ze van achter ook te duchten hebben van een Russische laars, Frankrijk heeft geen last van een tweede front. Het meest dramatisch is de houding van Groot-Brittannië dat als een Schotse clansman het Europese vasteland lijkt binnen te springen. Saillant hierbij is overigens wel dat Engeland eerder tussenbeide lijkt te komen dan dat het partij kiest voor Frankrijk. Voor de gehele kaart geldt trouwens dat het stelsel van allianties, een belangrijke factor bij het

uitbreken van de oorlog en het verdere verloop, niet uit deze kaart afgeleid kan worden: de landen van de Triple Entente en de Centrale Mogendheden lijken hier als zelfstandige entiteiten in een strijd verwickeld. De penibele situatie waarin Oostenrijk-Hongarije zich bevindt is wel mooi afgebeeld: het land zit klem tussen Italië, Rusland, Roemenië en Servië en kan zo te zien maar ternauwernood stand houden. Italië en Servië lijken Oostenrijk-Hongarije ook een laars uit te willen trekken wat goed de territoriale ambities weergeeft; Italië heeft zijn zinnen gezet op Tirol en Trento en Servië heeft Bosnië en Herzegovina op het oog zoals te zien is in de kleine lettertjes op afbeelding 1. Overigens is de strijd tussen Italië en Oostenrijk-Hongarije wel opvallend omdat Italië zich pas in juni 1915 bij de geallieerden voegt en de publicatiedatum van deze kaart eind 1914 is geweest. Spanje en Portugal lijken met elkaar in overleg, maar de kijker tast in het duister waarover dit zou gaan. Het Ottomaanse Rijk heeft de blik duidelijk naar boven gericht, naar Rusland. Dit is niet verwonderlijk omdat het in de decennia daarvoor vooral Rusland is dat een slaatje probeert te slaan uit de steeds zwakkere positie van de Turkse sultans. Voor de overige neutrale landen springt vooral de benarde positie van Zwitserland eruit, dit land lijkt zich voor de duur van het conflict goed ingegraven te hebben, het kan immers ook geen kant op. Nederland steekt rustig een pijp op, maar heeft wel, als je goed kijkt, een pistool in de hand.

De waakzame blik is ook naar het oosten gericht en dat is niet zo vanzelfsprekend als het nu lijkt. Ons land was weliswaar strikt neutraal, maar zeker niet zo anglofiel als het een tijd geweest is, Frankrijk werd lange tijd als een natuurlijker vijand gezien dan Duitsland, dat ook toen al van groot economisch belang was voor ons land. Denemarken zint zo te zien op een mogelijkheid om Duitsland terug te pakken voor de in 1864 van Pruisen verloren oorlog. Noorwegen en Zweden lijken de dans wat beter te ontspringen en kijken van een veilige afstand geïnteresseerd toe. Ook is het vermeldenswaard dat hier nog geen sprake lijkt van een wereldoorlog: het is een volledig Europees toneel zonder verwijzing naar koloniën of andere werelddelen. Zowel in de titel en de kaart zelf lijkt geen partij te worden gekozen. Oorlog wordt gezien als onvermijdelijk ('oud liedje, nieuwe wijs') en

met deze tekening is geen schuldige aan te wijzen. Dat laatste is vooral opvallend omdat Raemaekers zich kort daarna ontwikkelde tot een rabiëte anti-Duitser! In deze bron is daar echter niets van te zien. De humor in deze bron is te typeren als een satirische of sarcastische karikatuur. Een karikatuur omdat de verschillende Europese landen getypeerd worden door herkenbare kenmerken uit te vergroten. In het geval van de oorlogvoerenden door de kleding van de soldaten (bijvoorbeeld de Duitse platte pet, Franse kepie en Schotse rok). Ook de andere landen zijn herkenbaar zowel in de kleding als de gezichtsuitdrukking of gelaatstrekken (bijvoorbeeld de Scandinavische, Griekse en Turkse klederdracht, de stoïcijnse Spaanse stierenvechter en de grote Griekse neus. Het satirische element zit in de kritiek die hiermee geleverd wordt op de oorlogstoestand, dit zou ook als sarcastisch omschreven kunnen worden door het bijtende onderschrift 'oud liedje, nieuwe wijs'.

Louis Raemaekers leven en werk

Louis Raemaekers werd op 6 april 1869 geboren in Roermond als zoon van een boekdrukker en uitgever. Na een studie aan, onder andere, de Rijksschool voor de Kunstnijverheid in Amsterdam werkt hij in de periode 1893 - 1910 als tekenleraar bij verschillende scholen in Tilburg, Brussel en Wageningen. In die tijd is hij ook actief als illustrator, landschapsschilder en verschijnt een prentenboek van zijn hand. Door zijn groeiende bekendheid vraagt het *Algemeen Handelsblad* Raemaekers in 1906 om politieke tekeningen voor het dagblad te maken, vanaf 1909 zet hij deze carrière voort bij *De Telegraaf*. In 1914 verschijnt de eerste cartoon naar aanleiding van de dreigende oorlog en nadat Duitsland in augustus van datzelfde jaar België binnenvalt neemt Raemaekers meteen stelling tegen de Duitse agressie. In 1915 verhardt zijn toon zich verder en verschijnen ook de eerste tekeningen in Engelse en Franse kranten waarover de Duitse regering zich bij de Nederlandse beklaagt. Ondanks de strikte neutraliteitspolitiek blijven de klachten zonder gevolg waarna de Duitsers een prijs van 12.000 gulden op zijn hoofd zetten! In 1916 verhuist Raemaekers naar Londen waarna hij publiceert in de *Daily Mail* en talloze boeken, ansichtkaarten en affiches maakt, die veel gebruikt worden door de Engelse en Franse propaganda en waarvan de opbrengst veelal ten

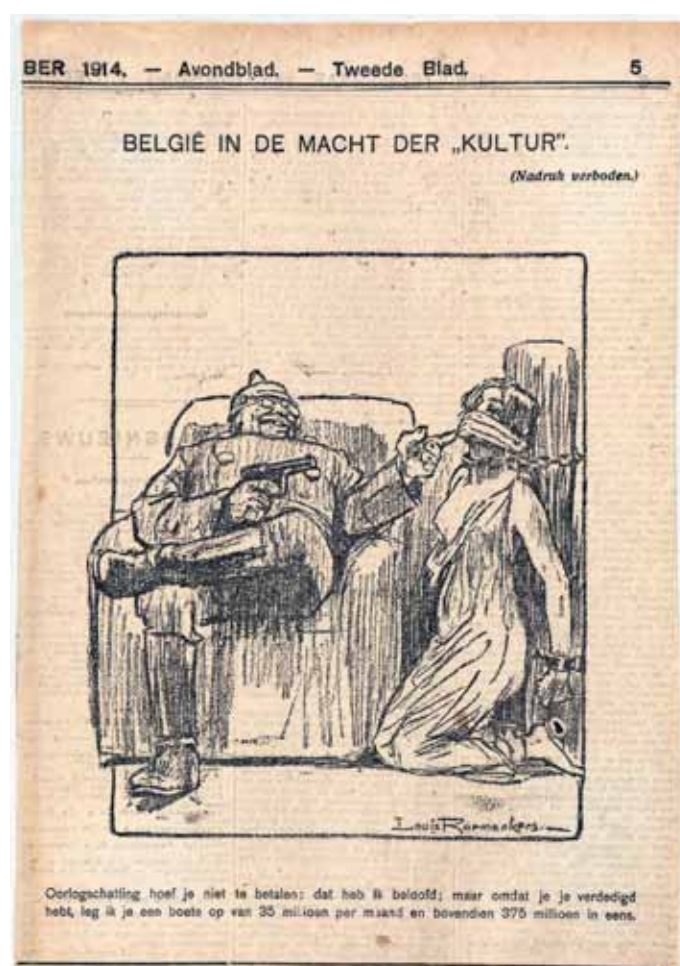
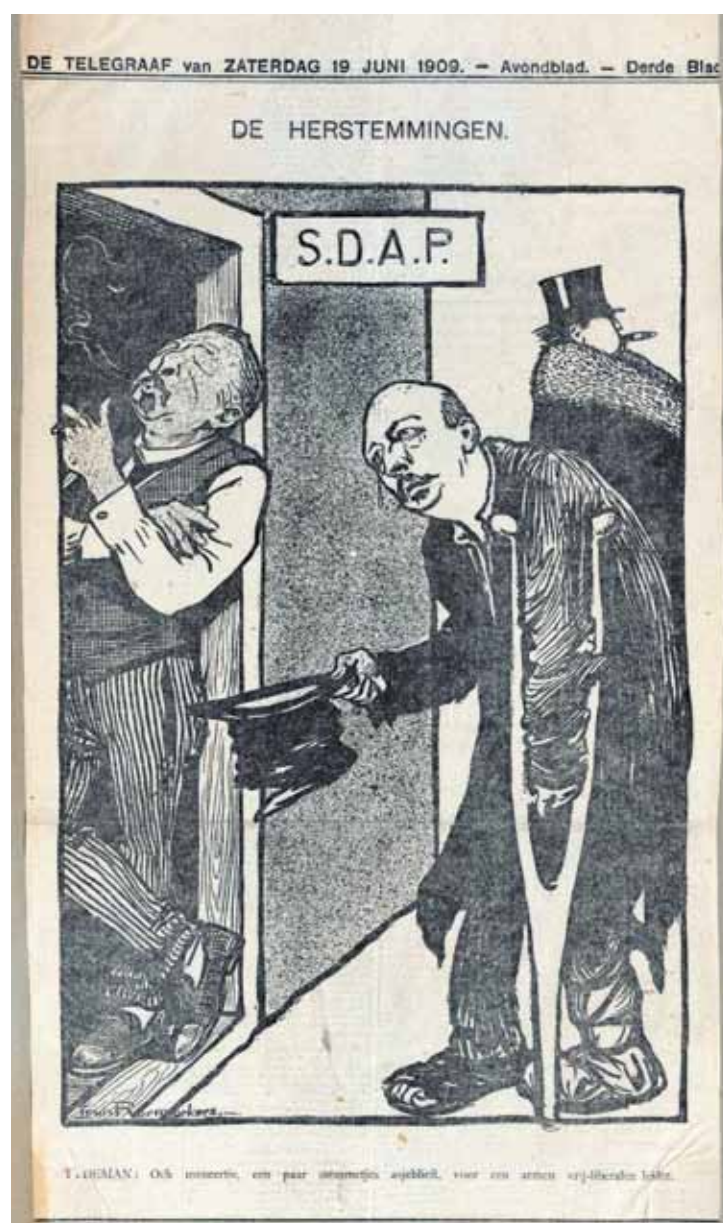
goede komt aan veteranen en weeskin-
deren. De roem van Raemaekers is dan
zover gestegen dat hij in 1917 tijdens een
bezoek aan de Verenigde Staten zelfs
op bezoek gaat bij president Woodrow
Wilson. Na de oorlog gaat Raemaekers
in Brussel wonen en tekent dan, onder
andere, weer voor *De Telegraaf*. Als een
nieuwe oorlog opdoemt verhuist hij we-
derom naar Engeland om daarna de rest
van de oorlog in de Verenigde Staten te
wonen. Na de oorlog keert hij, na een
kort verblijf in Brussel, in 1953 terug in
zijn geboorteplaats Roermond. Hij over-
lijdt in 1956 in Scheveningen.⁸
In het oeuvre van Raemaekers kunnen
grofweg vijf periodes onderscheiden
worden.⁹ Aan het begin van zijn carrière
is hij actief als illustrator en schilder
waarbij geen sprake is van spotpren-
ten of anderszins maatschappijkritisch
werk. Daarna gaat hij aan de slag als

algemeen politiek tekenaar voor eerst
het *Algemeen Handelsblad* en daarna
De Telegraaf (zie afbeelding 4). Door het
uitbreken van de Eerste Wereldoorlog
en vooral de Duitse inval in België, ver-
hardt de tekenstijl van Raemaekers en
wordt de oorlog zijn enige onderwerp
waarbij hij zich afzet tegen de neutrale
Nederlandse houding; in deze periode
tekent hij ook de *Satirieke Kaart*. In
1915 vertrekt hij dan naar Engeland om
daar een groot aantal anti-Duitse prenten
te maken. Na de oorlog neemt zijn pro-
ductie enorm af en gaat hij weer meer
algemene prenten maken en publiceren
in een aantal kranten.
Daarmee kan de *Satirieke kaart* een uit-
zondering in het werk van Raemaekers
genoemd worden. Allereerst omdat het
de enige kaart is die hij ooit gemaakt
heeft. Ten tweede omdat hij juist in die
periode voornamelijk spotprenten tekent

voor het *Algemeen Handelsblad* en
De Telegraaf en dit werk los verkocht
wordt. Als laatste valt op dat op deze
kaart geen schuldige voor de strijd aan-
gewezen wordt waar Raemaekers in zijn
spotprenten zeer nadrukkelijk Duitsland
als de agressor aanwijst (zie afbeelding 5).

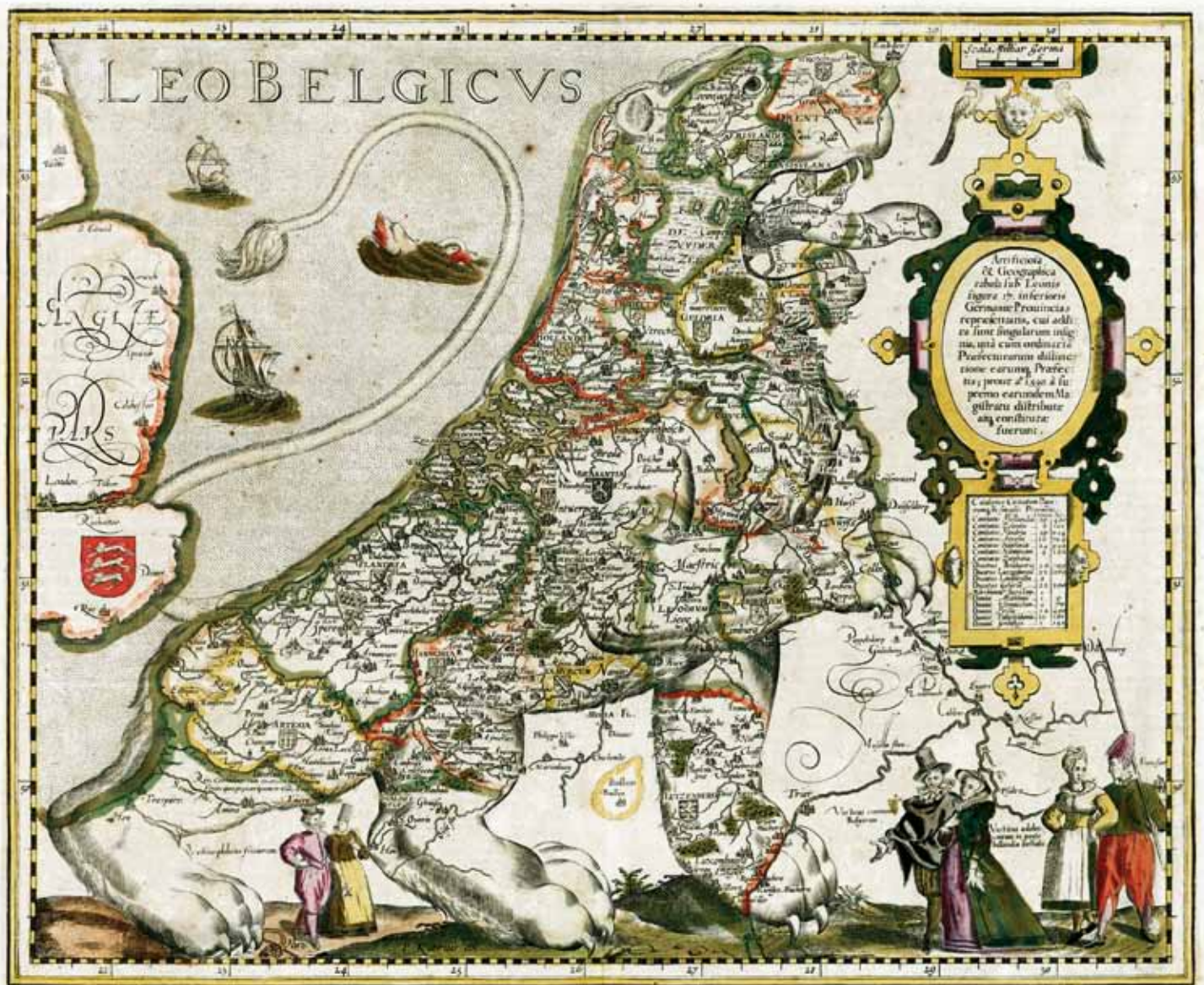
Cartoon maps

Alhoewel de kaart dus lastig in het ove-
rige werk van Raemaekers zelf te plaat-
sen is past deze wel goed in de reeks
cartoon maps zoals die vanaf 1870 in
verschillende landen in Europa gemaakt
worden. Daaraan voorafgaand worden al
in de vroegmoderne tijd zoömorfische en
antropomorfische kaarten getekend; dit
wordt ook wel de *Fantasia Cartographica*
genoemd. Een bekend voorbeeld hiervan
is de *Leo Belgicus* waarbij over de geo-
grafische contouren van de Nederlanden
een staande leeuw geprojecteerd wordt.



▲ 5. Louis Raemaekers, 'Belgie in de Macht der "Kultur"', *De Telegraaf*, 1 december 1914 avond, 5. Het onderschrift luidt: 'Oorlogsschatting hoeft je niet te betalen; dat heb ik beloofd; maar omdat je je verdedigd hebt, leg ik je een boete op van 35 miljoen per maand en bovendien 375 miljoen in eens.'

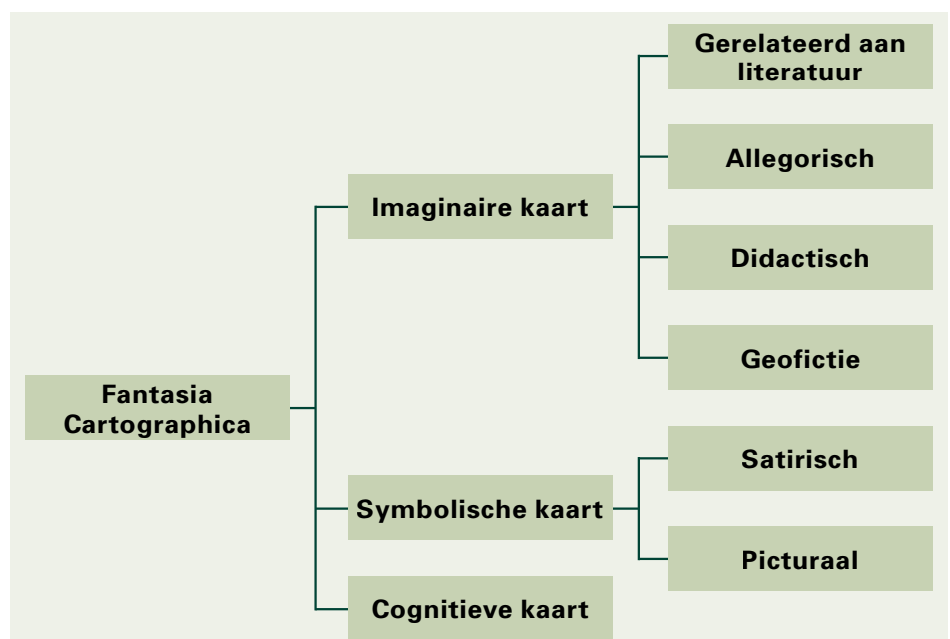
◀ 4. Louis Raemaekers, 'De Herstemmingen', *De Telegraaf*, 19 juni 1909 avond, 3. Het onderschrift luidt: 'T. DEMAN: Och meneertje, een paar stemmetjes asjeblijft, voor een armen vrij-liberalen leider.'



6. Pieter van der Keere, Leo Belgicus, (Amsterdam 1617).

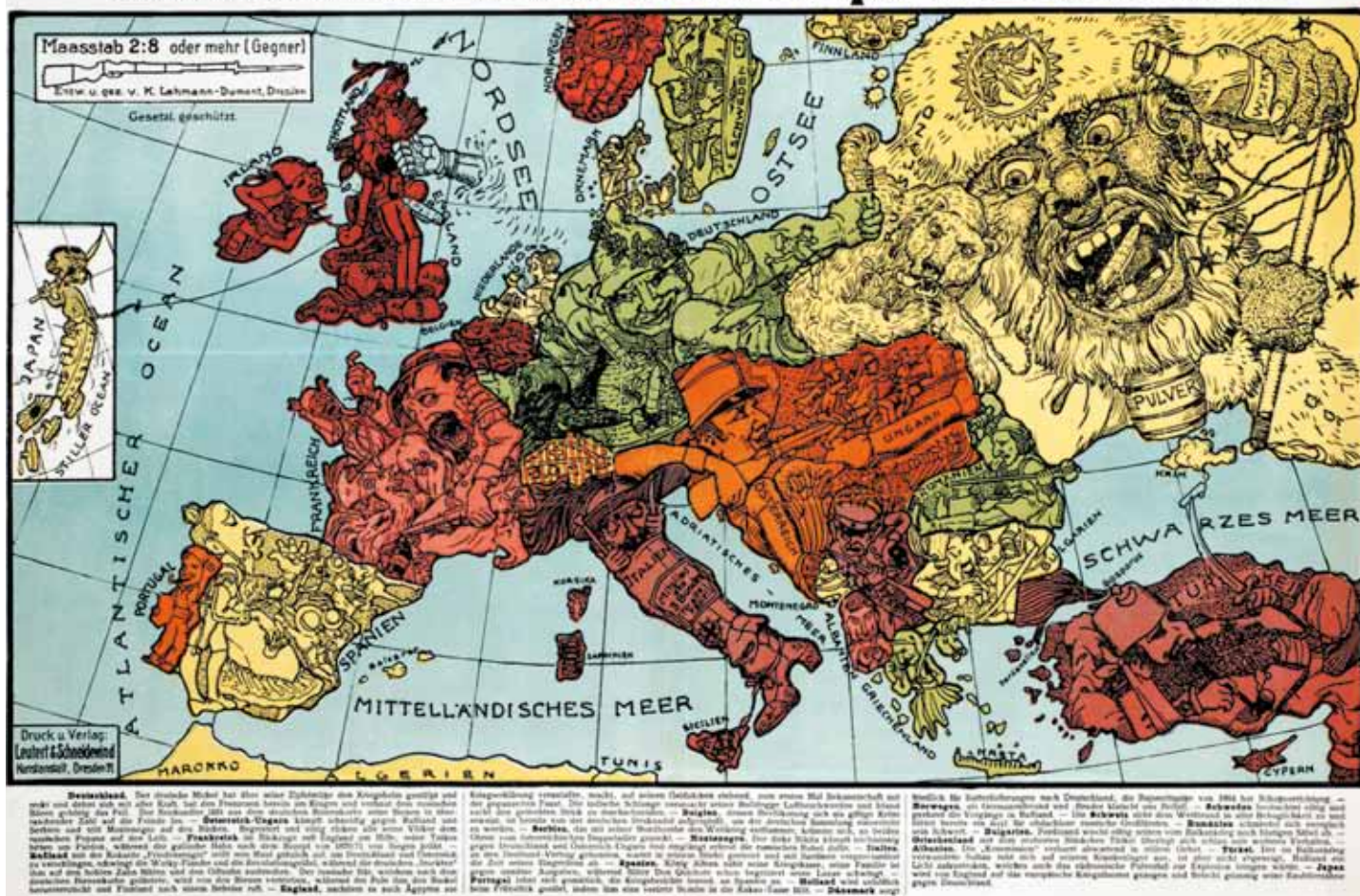
Ruitinga en Storms hebben voor de *Fantasia Cartographica* een indeling gemaakt die kan helpen bij het karakteriseren van *Een Satirieke Kaart van Europa*.¹⁰ Omdat het in dit geval wel om de geografische kaart van Europa gaat, en niet om een denkbeeldige wereld of een cognitieve kaart,¹¹ kunnen deze cartoon maps geclassificeerd worden als satirisch-symbolische kaarten en hiermee zien we de eerdere conclusie dat bij Raemaekers' kaart sprake is van een (antropomorfische) satirische karikatuur bevestigd.

Met het opkomend nationalisme in de negentiende eeuw wordt het steeds belangrijker om een nationale identiteit te creëren en hier maken tekenaars dankbaar gebruik van. Tegelijkertijd worden deze tekenaars ook ingezet om de nationale identiteit te scheppen en om concur-



Figuur 1 - Schema van kaarttypen binnen de *Fantasia Cartographica* gebaseerd op: Ruitinga, L., en Storms, M., 'Een fantastische Cartographica – een fantastische wereld in kaart gebracht', *Caert-Thresoor* 23 (2004) 85.

Humoristische Karte von Europa im Jahre 1914.



8. K. Lehmann-Dumont, Humoristische Karte von Europa im Jahre 1914 (Dresden 1914).

rerende staten te 'framen'. Tegelijk met de oplopende spanning in Europa zien we de kaarten in de periode 1870-1918

steeds grimmiger worden. In deze serie valt zelfs op dat de kaart van Raemaekers bijna een toonbeeld van terughoudend-

heid en subtiliteit is. Nu zou het mogelijk zijn dat dit komt omdat de oorlog nog maar kort bezig was bij het verschijnen van de kaart en de gruwelen van een langdurige loopgravenoorlog daarmee nog niet zichtbaar waren geworden. Een logischer verklaring lijkt gelegen in het feit dat Raemaekers toen nog enigszins vasthield aan een neutraliteitsgedachte waar in Nederland toen zwaar aan gehecht werd. Dat blijkt vooral wanneer we kaarten uit hetzelfde genre en dezelfde periode, maar gepubliceerd in Groot-Brittannië en Duitsland, er naast leggen. De kaarten in afbeelding 7 en 8 laten duidelijk een veel meer uitgesproken blik op goed en kwaad zien dan Raemaekers toont. De functie van humor op deze kaarten is dan ook verschillend: bij Raemaekers lijkt het meer de verzuchting van een objectieve buitenstaander die gelaten de belligerenten in beeld brengt. De Engelse en Duitse tekenaars hebben duidelijk een ander doel voor ogen: hier moest waarschijnlijk de publieke opinie voortdurend overtuigd worden van nut en noodzaak van deze strijd.



7. J.H. Amschewitz, 'Cartoon map of the European war area entitled European Revue. Kill that Eagle', Geographia, 1914.

Tot slot

Los van de esthetische kwaliteiten van *Een Satirieke Kaart van Europa* is in het voorgaande duidelijk geworden dat de kaart een buitenbeentje is in het oeuvre van Louis Raemaekers en wel past in de traditie van de cartoon maps. Persoon en werk van Louis Raemaekers verdienen zeker nadere studie en daar lijkt al gehoor aan te worden gegeven wanneer in 2014 herdacht wordt dat de Eerste Wereldoorlog honderd jaar geleden begon; de Stichting Louis Raemaekers heeft in dat jaar dan ook de nodige activiteiten gepland staan waaronder een tentoonstelling en een boek over werk en leven van deze tekenaar. Meer in het algemeen verdienen de cartoon maps, zeker in de periode 1870–1918, nadere studie om zo de kennis over dit kaartgenre verder te verdiepen. Behalve bij de historische kartografen lijkt de belangstelling onder historici voor kaarten vrij gering gelet op het kleine aantal publicaties dat hierover beschikbaar is.

Illustratieverantwoording

- Advertentie voor 'Nieuw werk van LOUIS RAMAEKERS', *Algemeen Handelsblad*, 25 november 1915 avond, bron: <http://kranten.kb.nl>.
- Amshewitz, J.H., 'Cartoon map of the European war area entitled European Revue. Kill that Eagle', *Geographia*, 1914, bron: Beeldbank Universiteit van Amsterdam (15 januari 2013).
- Bespreking 'Satirieke kaart van Europa door Louis Raemaekers. Utrecht, J.G. Broese', *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1912 ochtend, bron: <http://kranten.kb.nl>.
- Keere, Pieter van der, *Leo Belgicus*, (Amsterdam 1617), bron: Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc., <http://www.raremaps.com> (16 januari 2013).
- Lehmann-Dumont, K., *Humoristische Karte von Europa im Jahre 1914* (Dresden 1914), bron: Beeldbank Universiteit van Amsterdam (15 januari 2013).
- Raemaekers, Louis, 'Herstemmingen', *De Telegraaf*, 19 juni 1909 avond, 3, bron: <http://louisraemaekers.com> (16 januari 2013).
- Raemaekers, Louis, 'Belgie in de Macht der "Kultur".', *De Telegraaf*, 1 december 1914 avond, 5, bron: <http://louisraemaekers.com> (16 januari 2013).
- Raemaekers, Louis, *Een Satirieke Kaart van Europa* (Utrecht 1914), bron: Beeldbank Universiteit van Amsterdam (14 januari 2013).

Literatuur

- Blanning, T.C.W. 2000. *The Nineteenth Century*. Oxford.
- Harley, J.B. 1989. 'Historical geography and the cartographic illusion', *Journal of Historical Cartography* 1. 80-92.
- Hill, Gillian. 1978. *Cartographical Curiosities*. London.
- Historici.nl. 2013. 'Raemaekers, Louis' (versie 10 februari 2012), <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/raemakers>. 15 januari 2013.
- Kinder, Herman, Hilgemann, Werner en Hergt, Manfred. 2009. *Atlas bij de wereldgeschiedenis*. Baarn.
- Ormel, Ferdinand Jan ed. 1976. *De grote Bosatlas*. Groningen.
- Ranitz, Ariane Margaretha de. 1989. 'Met een pen en een potlood als wapen': *Louis Raemaekers (1869-1956), schets van een politiek tekenaar*. Amsterdam.
- Ruitinga, L. en Storms, M. 2004. 'Fantasia Cartographica: Een fantastische wereld in kaart gebracht', in: *Caert Thresoor* 23. 83-88.
- Smit, Marleen. 2008. *Stereotypes, National Symbols, and Political Ties: Cartoon Mapping of Europe at the Turn of the Twentieth Century – with Specific Reference to the Map of Fredrick W. Rose*. Oxford.
- Stichting Louis Raemaekers, 'Gallerijen'. 2013. <http://louisraemaekers.com/gallerijen>. 14 januari 2013.
- Wikipedia, 'Louis Raemaekers' (versie 16 december 2012). http://nl.wikipedia.org/wiki/Louis_Raemaekers. 15 januari 2012.

Noten:

- * De auteur dankt Dr. Asker Pelgrom (Universiteit Utrecht) voor zijn commentaar op eerdere versies van dit artikel.
- 1 Advertentie voor 'Nieuw werk van Louis Raemaekers', *Algemeen Handelsblad*, 25 november 1915 avond, 8.
- 2 'Een nieuwe satirieke kaart van Europa', *De Sumatra Post*, 3 februari 1915, 11.
- 3 De Ranitz dateert de kaart op december 1914; Ariane Margaretha de Ranitz, 'Met een pen en een potlood als wapen': *Louis Raemaekers (1869-1956), schets van een politiek tekenaar* (Amsterdam 1989) 72.
- 4 Berekend met de calculator op de site van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php> (15 januari 2013).
- 5 De bron is bekeken in de Leeszaal Bijzondere Collecties van de bibliotheek van de Universiteit

Utrecht; deze bron was overigens in een erg slechte staat waardoor voor de digitale reproductie gebruik is gemaakt van een exemplaar in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

6 Voor deze vergelijking is gebruik gemaakt van het kaartje 'Europa in 1914' in: Ferdinand Jan Ormel ed., *De grote Bosatlas* (Groningen 1976).

7 Naast spotprenten heeft Raemaekers ook illustraties, schilderijen en portretten vervaardigd; voor een overzicht hiervan zie: Stichting Louis Raemaekers, 'Gallerijen', <http://louisraemaekers.com/gallerijen> (14 januari 2013).

8 Deze biografie is gebaseerd op de tentoonstelling *Louis Raemaekers – Een cartoonist van wereldfaam* in Museum De Casteelse Poort te Wageningen (16 november 2012 – 31 maart 2013), op Wikipedia, 'Louis Raemaekers' (versie 16 december 2012), http://nl.wikipedia.org/wiki/Louis_Raemaekers (15 januari 2012), op Historici.nl, 'Raemaekers, Louis' (versie 10 februari 2012), <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/raemakers> (15 januari 2013) en op Ariane Margaretha de Ranitz, 'Met een pen en een potlood als wapen': *Louis Raemaekers (1869-1956), schets van een politiek tekenaar* (Amsterdam 1989) 19 - 134.

9 Deze indeling is gebaseerd op de indeling in Ranitz, 'Met een pen en een potlood als wapen'.

10 Lida Ruitinga en Martijn Storms, 'Fantasia Cartographica: een fantastische wereld in kaart gebracht', *Caert -Thresoor* 23 (2004) 83 – 85.

11 Een voorbeeld van een cognitieve kaart is een zogenaamde mind map.

Summary:

Louis Raemaekers' Satirical Map of Europe from 1914 / Ferjan Ormel

Louis Raemaekers was the most famous Dutch political cartoonist of the early 20th century. After the German invasion of Belgium on 4 August 1914 he embraced the Allied cause and, through his subsequent anti-German cartoons, he was better known in Great Britain and France than in his native Holland. Shortly before the Great War he published a single cartoon map depicting the soon-to-be belligerents in a rather modern style. This places him in a tradition of cartoon maps that started in the mid-nineteenth century where he remains an outsider. Conforming to the current neutrality of the Netherlands this cartoon map presented no value judgement, but just stereotyped the combatting parties.

Zestiende-eeuwse reuzenkaart van de Zuid-Hollandse Waard geeft iets van zijn geheimen prijs

"Toegeschreven aan Cornelis Schilder", schrijft Marijke Donkersloot-de Vrij in haar boek *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750* (verschenen in 1981) over een enorme kaart die in het Regionaal Archief Dordrecht wordt bewaard. Dit voorbehoud lijkt na het onlangs verschijnen van de *Historische Atlas van de Biesbosch* niet meer te hoeven worden gemaakt. Aanvullend onderzoek heeft bovendien meer aan het licht gebracht. Zo staat nu vast dat deze opzienbarende kaart uit de eerste helft van de zestiende eeuw stamt, zij het niet uit 1537, maar uit 1540. De hernieuwde belangstelling voor deze kaart heeft er ook toe geleid dat de kaart is gedigitaliseerd. Binnenkort is hij op de beeldbank van het Regionaal Archief Dordrecht te bewonderen.

Eind 2012 verscheen de *Historische Atlas van de Biesbosch*,¹ waarin aan de hand van 78 kaarten de geschiedenis van zes eeuwen Biesbosch wordt verteld. Een van de kaarten die voor die geschiedschrijving is gebruikt, is de kaart met inventarisnummer 4.VTH 1889 in het Nationaal Archief. Dat is de zwaar beschadigde kaart die Cornelis Schilder in 1537 maakte van de Zuid-Hollandse Waard, waarop Dordrecht staat afgebeeld als was het

op zijn onderzoek naar de visserij op het Bergsche Veld² tussen 1421 en 1869 en was daarvoor op zoek in het Dordtse archief naar kaart nummer 810 uit de catalogus van J.C. Overvoorde.³ Deze kaart van de verdronken Zuid-Hollandse Waard uit de eerste helft van de zestiende eeuw zou hem kunnen helpen bij zijn onderzoek. Hij kreeg evenwel te horen dat de kaart in een te slechte staat verkeerde om uit het depot te worden gehaald; hij



1. De reuzenkaart van de Zuid-Hollandse Waard uit 1540 (190 x 372 cm.) (Regionaal Archief Dordrecht, nr. 81)

W. van Wijk (1953)

is freelance journalist, maar is opgeleid als leraar aardrijkskunde en heeft verscheidene boeken over Dordrecht, het Eiland van Dordrecht en de Biesbosch geschreven.



Venetië: een eilandstad, omringd door stadsmuren, maar dan voor de 'kust' van Holland.

Kort na het verschijnen van de atlas benaderde Piet Martens mij als auteur van de atlas. Martens is in 1992 gepromoveerd

moest eerst worden gerestaureerd. Of ik wist of de restauratie inmiddels – ruim 20 jaar later immers – was uitgevoerd.

Dat bleek niet het geval. Sterker nog, het was even zoeken in de depots van het Dordtse archief om uit te vinden waar



2. Detail rechterbovenhoek: De namen die onder het kopje *Eyghens namen* worden genoemd, zijn een indicatie voor de ouderdom van de kaart, omdat sommige ook voorkomen in het 'rapport' *Informatie roerende den Verdroncken Waert in Zuijthollant anno 1521*.



3. Detail van 'beker' ten westen van de West Mase in de Hoeksche Waard. Mogelijk wordt met dit symbool een plek aangegeven waar darink werd gedolven, een van de oorzaken voor de teloorgang van de Groote of Zuid-Hollandse Waard.

de kaart ook al weer gebleven was, maar eenmaal voor de dag gekomen, was iedereen nieuwsgierig wat er tevoorschijn zou komen uit de lange koker waarin hij werd bewaard. Uit het omhulsel kwam een papieren kaart, opgebouwd uit vijf rijen van elk minstens zes bladen, die op twee lagen linnen zijn geplakt, met een totale afmeting van 190 bij 375 centimeter. "Nooit heb ik zo'n grote kaart uit de zestiende eeuw gezien", luidde de eerste reactie van Martijn Storms, conservator kaarten en atlanten van de Universiteit Leiden, die bij het uitrollen aanwezig was. Want ook al riep de kaart meer vragen op dan hij beantwoordde, Storms was er vrijwel van overtuigd dat het om een originele zestiende-eeuwse kaart ging. "Toch is meer onderzoek nodig", voegde hij eraan toe, "omdat een cartouche of zelfs maar de vermelding van de maker ontbreekt. Of het dus inderdaad een kaart van Schilder betreft, zoals Marijke Donkersloot zegt, staat voor mij niet vast."

Beschrijving van de kaart

Over die zoektocht straks meer. Nu eerst een beschrijving van de bijzondere kaart. Marijke Donkersloot zegt er in haar boek *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*⁴ dit over: "Toegeschreven aan Cornelis Cornelisz. 1537; schaal ca. 1:15.000 (grote vertekening), het noorden boven. Vermoedelijk vervaardigd in opdracht van de Rekenkamer van Holland in

verband met een geschil tussen Jan van den Wouwer en de Keizer over visserijrechten in de verdronken waard van Zuid-Holland (de huidige Biesbos ongeveer)." Ook zegt zij "dat de kaarten Hingman nr. 1890, 1891, 1893 en 1899 vermoedelijk kopieën van deze kaart zijn. De hier beschreven kaart staat aan het begin van een reeks kaarten van de verdronken Zuidhollandse Waard, vervaardigd in verband met visserijkwesties en/of ter vastlegging van de stand van de aangroei van land (aan- en opwassen)." Helaas zegt ze over Hingman nr. 1889 niets wat in dit verband relevant is.⁵

Het meest opvallende aan de kaart – afgezien van zijn grootte: bijna 8 vierkante meter – is de vaalgele gloed die erover ligt. Kleuren zijn spaarzaam. Hier en daar is wat flets blauw en rood te zien, ter markering van steden en dorpen. Op andere plekken zijn namen, maar ook molens, sluizen en andere markante plekken met een lik van hetzelfde bleke blauw geaccentueerd.

Het gebied dat op de 'herontdekte' kaart is afgebeeld, is groot. Het strekt zich uit van Rotterdam in het noordwesten tot Breda en Raamsdonk in het zuidoosten. Een prominente plaats nemen de (huidige) Hoeksche Waard en IJsselmonde in en natuurlijk de binnenzee waarin de Zuid-Hollandse Waard sinds 1421 was veranderd. Veel aandacht is er voor de zalmsteken. Deze zijn aangegeven met een soort

blokjeslijn, waarlangs namen zijn geschreven: *Schutting genoemd Dubbeldam* of van degene die zich de eigenaar mag noemen: *bevist by neel Beyne*. Dat laatste schrijft althans J.C. Ramaer op zijn reconstructiekaart die deel uitmaakt van zijn *Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en de nieuwe Maas in de middeleeuwen* (verschenen in 1899). Maar volgens Piet Martens is dat een verkeerde interpretatie van het slecht leesbare handschrift en staat er Reyne. Op ongeveer die plaats heeft namelijk tot in de achttiende eeuw een steek gestaan die bekend stond als de Adriaen Reynensteek. En het is ook bekend dat de kinderen van ene Neel Reynen daar hebben gevist.⁶

Ouderdom

Al even opvallend is de rechterbovenhoek, waar onder het kopje *Eyghens namen* een opsomming wordt gegeven van landeigenaren, met waarschijnlijk daarachter een opgave van hoeveel land die persoon/instelling bezit. Uit de al even moeilijk leesbare opsomming vallen namen te ontwaren die ook voorkomen in de *Informatie roerende den Verdroncken Waert*,⁷ een lijvig verslag van vijf hoge ambtenaren die op last van keizer Karel V hadden onderzocht wie nu wat bezat in dat langzaam weer droogvallende land. Zo is de eerste naam, Herghen, volgens Valentine Wikaart,

archivaris van het Biesbosch Museum,⁸ dezelfde als de Andries van Herghem⁹ die wordt genoemd in verslag nummer 20 van de *Informatie*. En waar Govaert staat, wordt volgens haar Govaert Heijnricksoen bedoeld, de 67 jaar oude man die op 27 juni 1521 door de Haagse delegatie wordt geïnterviewd en uitvoerig vertelt van wie welk stuk land is. Zo zou Wit(te) Govaertszoon, de burgemeester van Gouda, verdeeld over twee plekken, bijna 20 morgen land bezitten en Adam van der Duyn, de ambachtsheer van Werkendam, 12 morgen.

Interessanter dan wie hoeveel land bezit, is in dit verband de overeenkomst in namen in het rapport van de Haagse ambtenaren dat zij in 1523 inleverden én de kaart: het is een veelzeggende aanwijzing dat ook de kaart uit de eerste helft van de zestiende eeuw stamt.

Transcriptie van de lijst van eigenaren, zoals die in de rechterbovenhoek van de kaart staat vermeld:

Herghen XIII
Kerck van Dordrecht
Jacob van der Maer XIII
Idem VII ½
Tempel VII ½
Heylig Cruijs gilde
Vermaet en Govaert
Govaert
Kerckweer IX
Govert
Adam van der Duyn XII
Wit Govaerts XII
Tempel
Nonnen van Dordrecht V
Kerck van Werckendam
Wit Govaerts VIII
Nonnen van

Overeenkomsten en verschillen

Qua afgebeeld gebied toont 'de Dordtse kaart' veel overeenkomst met de kaart van Schilder die in het Nationaal Archief wordt bewaard als nummer 4 VTH nr. 1889. Op beide kaarten komt bijvoorbeeld de 'beker' met streepjesmotief voor, die als een eilandje voor *Die West Mase* (Westmaas) is gelegen. Op de Dordtse kaart loopt hij meteen in het oog, omdat hij ook weer met blauw is aangezet. Op de kaart van het Nationaal Archief is het even zoeken, omdat die kaart op dat punt juist licht beschadigd is. Zal dat overigens zo'n plek zijn waar darink werd gedolven, veen dat werd afgegraven om er zout uit te winnen – wat als een van de oorzaken van de teloorgang van de Zuid-Hollandse Waard wordt beschouwd?

Maar verschillen zijn er ook, merkt conservator Storms op: "Zo wijkt de vorm van de eilanden IJsselmonde en Hoeksche Waard af: ze lijken uitgerekt in noordelijke en zuidelijke richting. Verder is op Schilders kaart nog iets van het noordwesten van Brabant te zien, en op deze kaart niet." Ook het handschrift en de wijze waarop kerken en huizen zijn afgebeeld, is anders.

Het nader onderzoek

Een summiere mededeling achterop de kaart – "Deze kaart behoort aan de stad Dordrecht", met daarbij de naam van de maker van deze aantekening: secretaris S.H. Lotsy – is aanleiding om na te gaan sinds wanneer de stad zich eigenaar mag noemen. Lotsy was van 1811 tot 1847 gemeentesecretaris van Dordrecht; dus is de kaart in ieder geval al twee eeuwen in Dordts bezit. Maar er zijn aanwijzingen dat het stadsbestuur de kaart al eerder in handen had. Daar geeft de inventaris van het Gemeente Archief Dordrecht aanleiding toe.¹⁰ Want in deze beschrijving van wat zich in de negentiende eeuw, verdeeld over enkele (zolder)kamers van het oude stadhuis werd bewaard, wordt

onder nummer 2 gewag gemaakt van "een groote kaart van Zuidholland zoals het was voor de inundatie van het jaar 1421". En in dit zelfde archiefbestand¹¹ heeft iemand genoteerd dat hij op 9 maart 1744 "op order van Heeren Burgerme^r in de kast (heeft) gelegd een Groote Caart van Zuydhollant" en wel op de onderste plank, bij de andere opgerolde kaarten. Bij die aantekening is een nummer gezet, 220, dat ook staat bij de grote kaart waarvan in inventaris 5 wordt gerept. Verder terug in de tijd zijn geen verwijzingen gevonden, hier loopt het spoor dood. Maar onderzoek naar de maker van de kaart levert meer op. Een belangrijke rol daarin is weggelegd voor het in de negentiende eeuw verschenen periodiek *De Navorscher*, dat volgens de ondertitel "een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer (is), tusschen allen die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen". En deze ondertitel doet wat hij belooft, want het blad neemt het voorbehoud weg dat Marijke Donkersloot-de Vrij had gemaakt over de maker van deze reuzenkaart. Onder het hoofdstuk 'Kunstgeschiedenis' begint een uitvoerig exposé over kaartenmakers en



4. De andere kaart van Cornelis Schilder die ongeveer hetzelfde gebied afbeeldt, maar veel kleiner is: 87 x 92 cm (Nationaal Archief, 4.VTH 1889).

schilders in de zestiende eeuw. Cornelis Schilder passeert daar meer dan eens de revue. Bovenaan bladzijde 92 staat bijvoorbeeld: "Den xxvi^{en} July voorz. betaelt van twee groote charten gemaect te hebben voor de camer van de visscherien van den geheelen grooten verdroncken waert in Zuytholl^e ende die gelegenheit der limiten van dien te weten, Cornelis den Schilder iiii & (ponden) x (schellingen) munte deser rekenin om de zelve twee chaerten geschildert te hebben." ¹² De afkorting 'voorz.' in het begin van dit citaat betekent zoveel als: eerder genoemd en aangezien onderaan bladzijde 91 als datum staat vermeld "xxen in meije veertich", kunnen we aannemen dat het om het jaar 1540 gaat. Als dit citaat betrekking heeft op 'de Dordtse kaart', dan hebben er misschien zelfs twee van bestaan.

Wel of niet Schilder?

Op pagina 94 staat echter iets wat het voorbehoud van Donkersloot-de Vrij weer voedt: "Den ij^{en} aprilis xv^c lxxv voir paeschen (= 2 april 1565, ¹³ voor Pasen) Cornelis de schilder alhier in den Hage betaelt vier Carolusguldens, van dat hy gedubbleert heeft de groote caerte van de verdroncken waerd in Zuythollant by Jan van Barri gemaict voor den Rentmeester van Zuythollant (...)." Hieruit zou kunnen worden opgemaakt dat niet Cornelis Schilder, maar Jan van Barri alle eer toekomt. Punt is alleen dat Van Barri nergens als landmeter of kaartenmaker bekend staat, wel als ambachtsheer van Cromstrijen. Bovengenoemd citaat krijgt echter een andere betekenis als de zinsnede 'by Jan van Barri gemaict' anders wordt gelezen. Ten eerste door 'by' deze keer letterlijk als 'bij' ofwel 'ten huize van' op te vatten. En vervolgens een komma te denken tussen 'Barri' en 'gemaict'. Dan is niet Barri de maker, maar heeft Schilder de kaart thuis bij Van Barri gekopieerd en was de kopie bestemd voor de rentmeester van Zuid-Holland. En dan is er nog een naam die het verdient te worden genoemd: Heyman van de Ketel (circa 1510-1560). Deze Heyman van Myerop, zoals hij eigenlijk heette, was in 1537 al verbonden aan de Rekenkamer, waarvan hij in 1544 'meester van de rekeningen' werd. Na het overlijden van zijn vader, in 1550, werd hij heer van Ketel en Spalandt. In 1537 kreeg Heyman van de Ketel "de somme van drie en veertich ponden zes scellingen munte"¹⁴ betaald voor "zijne vacatien van xxvij dagen tot xx stuvers daechs die hij gevacheert heeft in september ende octobere anno

xxxvij om in de verdroncken waert te helpen ondersoucken ende designeren die limiten van de visseherije in questie als doen wesende tusschen den keys. mat. (= de keizerlijke majesteit, Karel V) ende Jan van der Wouwer (,) dezelve te doen meeten ende die figuren in carten te doen setten." Het zou dus kunnen dat Cornelis Schilder voor het maken van zijn kaart gebruik heeft gemaakt van het 'veldwerk' van Van de Ketel.

Restaureren of digitaliseren

Als 'de Dordtse kaart' de kaart is waarvoor Cornelis Schilder in 1540 is betaald, dan heeft er dus een kopie van bestaan. Dat blijkt eens te meer uit het vervolg van het citaat uit het *Bouck van de Beboefte en Necessiteyten van de Rekenkamer in den Hage, 1516-1551*: "Item den franchynbereyder (franchyn is een soort perkament - WvW) xx st. voor twee grote vellen dick pchmyn (= perchamijn, perkament) daer de voors. twee carten innen gemaict zyn." Ook krijgt "Flrus van Zegerscapple xii om die namen van de Visscherien ende lymiten van dien in dezelve twee charten te scrijven daer aff deen carte gesonden es geweest an myn heer van Schore ende d'ander by de Commissarisen behouden". Welke van de twee via welke omzwervingen op het stadhuis van Dordrecht terecht is gekomen, blijft onduidelijk. Zo ook wat er met de kaart gebeurt, nu hij aan de vergetelheid is ontruikt. "Restaureren doe je alleen als je hem gaat presenteren en dat zit er op korte termijn niet in", zei Ineke Middag, die ook bij het uitrollen aanwezig was en toen nog Hoofd Collecties bij het Regionaal Archief Dordrecht was. "Want waar hang je een kaart van dit formaat op? Afgezien daarvan denk ik dat we binnen onze organisatie andere prioriteiten hebben." Volgens haar is het voorlopig zaak "de kaart nu goed te conserveren, ervoor te zorgen dat hij niet verder achteruit gaat. En alle losse delen te fixeren." Wel heeft archivaris Teun de Bruijn besloten de kaart te digitaliseren, zodat hij in de loop van dit jaar op de beeldbank van het Regionaal Archief Dordrecht te zien zal zijn.

Noten:

- 1 Wim van Wijk, *Historische atlas van de Biesbosch. Zes eeuwen Biesbosch in 78 kaarten*. Zwolle: W Books, 2012.
- 2 P.J.M. Martens, *De zalmvissers van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld, 1421-1869*. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1992; Het Bergsche Veld is een oude

benaming voor de Biesbosch.

3 J.C. Overvoorde, *Catalogus van de prentverzameling der gemeente Dordrecht*. Dordrecht: Morks en Geuze, 1899.

4 Y.M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en beschreven*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1981.

5 De tekst die Donkersloot-de Vrij aan deze kaart wijdt, luidt: "Het accent ligt enerzijds op de dijken en molens, maar anderzijds ook op de aan- en opwassen. Van sommige plaatsen zijn de kerken afgebeeld: van Rotterdam (vervaagd op de tekening) en Dordrecht in profiel. Ook zijn visserijgebieden in de Biesbos ("steken") aangegeven, maar dat lijkt van ondergeschikt belang te wezen."

6 Mondelinge mededeling drs. P. Martens.

7 Informatie roerende den Verdroncken Waert in Zuythollant anno 1521; archief van de grafelijkheidsrekenkamer van Holland.

8 Valentine Wikaart transcribeerde in 2005 de *Informatie roerende den Verdroncken Waert* en publiceerde daarover in 2009 in het boek *Nijet dan water ende wolcken*.

9 Doorgaans wordt zijn naam geschreven als Van Harghen. Meester Andries van Harghen was een hoge ambtenaar bij het Hof van Holland.

10 Inventaris nr. 5 van het Gemeente Archief Dordrecht, deel 3.

11 Inventaris nr. 4 van het Gemeente Archief Dordrecht, deel 3.

12 De Navorscher, 20^{ste} jaargang (1870), blz 85 e.v. Dit en volgende citaten heeft de Navorscher overgenomen uit het Bouck van de Beboefte en Necessiteyten van de Rekenkamer in den Hage, 1516-1551.

13 Mogelijk een verschrijving, gezien de jaartallen voor en na dit item: er had waarschijnlijk moeten staan: xlv, ofwel 1545.

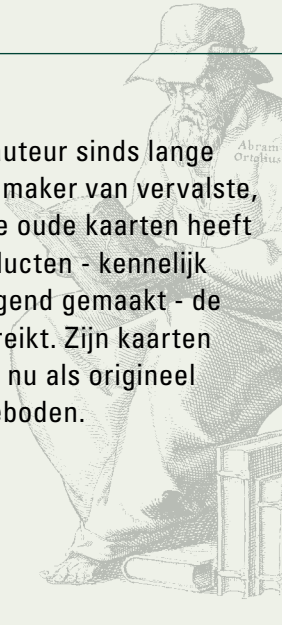
14 bladzijde 90 van De Navorscher.

Summary:

Sixteenth-century giant map reveals some of its secrets / Wim van Wijk

The Regional Archives of Dordrecht hold a giant manuscript map (190 x 375 cm) from 1540, probably made by the surveyor Cornelis Schilder, of the Zuid-Hollandse Waard. The map was probably commissioned by the Audit of Holland in relation to legal issues of fishery. A striking feature on the map is a list of land owners with the areas of land they held, and the same names occur in a source of 1521. From 1540 an account is known where Cornelis Schilder is paid for the 'painting' of two maps; possibly a second copy of this map existed. Similarities with this giant map can be seen in a number of smaller manuscript maps in The National Archives in The Hague. These are not direct copies, however, because clear differences can be identified. The Regional Archives of Dordrecht recently digitised the enormous map which will be made available on their image database.

Een aan de auteur sinds lange tijd bekende maker van vervalste, niet-originele oude kaarten heeft met zijn producten - kennelijk toch overtuigend gemaakt - de veilingen bereikt. Zijn kaarten worden daar nu als origineel antiek aangeboden.



Vervalste oude kaarten uit Istanbul

Aanschaf

In de tachtiger jaren van de vorige eeuw heb ik regelmatig de Grand Bazaar in Istanbul bezocht. Deze bazaar is eeuwenoud en een plezier om te bezoeken; wél is het assortiment in een aantal branches aan de moderne tijden aangepast, maar niettemin wordt er nog veel verhandeld als van ouds en is de sfeer nog navenant. De markt vindt, omdat Istanbul zeer koude winters kent en in de zomer een beetje schaduw wel welkom is, al eeuwen plaats in een prachtig gebouw. De afmetingen van het gebouw zijn ruim bemeten, met gewelfde, met veel oude tegels versierde bogen. Toch is er altijd plaats tekort, zowel voor de handel als voor de lokale en de buitenlandse bezoeker. De winkelloppervlakte is naar assortiment ingedeeld: goud en zilver, leer, textiel enzovoort. Alleen de coffee shops (de échte, met Turkse koffie en waterpijp) zijn door het gebouw verspreid, "tot nut van het algemeen". Zo placht er



1. Arabische tekst in het oude boek "recto", nu het kartografische "verso"

ook een boekenafdeling te zijn, maar op een gegeven moment waren de handelaars verdwenen. Gelukkig was het maar schijn en bleken de boekhandelaren een nieuwe plaats te hebben gekregen buiten het gebouw in de open lucht achter de bazaar. Mijn vertrouwde boekenman was blij mij weer te zien en ik streek neer op een krukje waarna hij Turkse zoete thee liet aanrukken om de conversatie in goede banen te leiden. Zijn normale voorraad kende ik nog van voorgaande bezoeken zodat ik hem vroeg of hij nog iets speciaals had aan te bieden. Dat was uiteraard het geval en zo beklom hij een gevaarlijke ladder om vanuit een plaatsje onder het tentdak een pakketje te voorschijn te toveren waar de geheimzinnigheid al van af straalde. De inhoud bestond uit prachtige kaarten, manuscript op oud papier, een lust voor het oog! Wél met Arabische tekst op verso en Perzisch of Arabisch schrift op de kaart. Uit tijdgebrek en hebberigheid besloot ik snel een exemplaar aan te schaffen voor een redelijke prijs - in de orde van grootte van twee maal een diner op de

toen nog niet verbrandde Galatabrug over de Gouden Hoorn. Met uiteraard de belofte dat ik bij de volgende gelegenheid weer langs zou komen om nog wat uit te zoeken.

Verificatie

Bij thuiskomst bleken de normale referentiewerken geen soelaas te bieden en leek een opzienbarende ontdekking in het verschiet te liggen. Het papier was echt oud, het voelde oud en het rook oud; beschadigde hoeken en overeenkomstige plekken in de ruime marges getuigden van eeuwenlang gebruik. Het was daarom een echte deceptie toen ik de fijne potloodlijntjes ontwaarde, die kennelijk nodig waren geweest om de manuscriptbeschildering in toom te houden. Ik probeerde mijn opkomende twijfels te onderdrukken en besloot een deskundige op het gebied van Arabisch schrift uit Leiden te raadplegen in de hoop via de oude tekst op verso de waarheid te achterhalen. Helaas was de geleerde man op vakantie en zou hij vanwege onderzoek buitenslands nog

Capt. J.D.A. Kok (1940)

is gepensioneerd KLM gezagvoerder en was ook Plaatsvervangend Hoofd Training Stuurhutbemanningen. Zijn interesse voor kartografie komt voort uit zijn belangstelling voor de oude navigatietechnieken, zoals die bij zijn intrede bij de KLM ook nog moesten worden gebruikt op de lange routes en poolvluchten. Hij is voorzitter van de International Map Collectors' Society en redactielid van Caert-Thresoor.





2. Kaart van Arabië met ruiterfiguren

weken "incommunicado" zijn. Daarom ging mijn volgende bezoek aan Istanbul gepaard met het vaste voornemen om lokaal de waarheid op tafel te krijgen. De boekhandelaar zag de bui misschien al hangen want hij investeerde ongevraagd niet in thee maar in een veel duurdere, ijskoude, Coca-Cola. Hij verklaarde zich als kartografisch niet-onderlegd persoon nog voor ik strengere vragen kon stellen onschuldig, maar was wel bereid een gesprek met zijn leverancier, een vluchteling uit Iran, te arrangeren. Deze zou de kaarten uit Iran hebben gesmokkeld bij zijn vlucht naar het veilige Turkije. Een redelijk geloofwaardig verhaal in die dagen, ware het niet dat de potloodlijntjes mij nog zwaar op de maag drukten. Deze zijn op bijna alle kaarten aanwezig en zijn veel te fris en scherp om echt oud te zijn. Bovendien lopen ze onnatuurlijk

rechtdoor, bij voorbeeld waar de midden-vouw is ingescheurd. Daarnaast is het maar helemaal de vraag of potloodlijnen in Ottomaans/Perzische tijden wel te verwachten zijn.

Achtergrond

Met het geven van achtergrondinformatie kan ik het moment van de onthulling van de bittere waarheid nog wat uitstellen en de spanning bij de lezer opvoeren. Toen rond 1923 Kemal Atatürk Turkije dwong het gezicht naar Europa te wenden en de Arabische wereld te marginaliseren, werden niet alleen veel Arabisch-Ottomaanse gewoontes per decreet afgeschaft, ook het Arabische schrift werd verboden ten faveure van het Westers-Latijnse. Een misschien ongewilde bijwerking daarvan was dat op de scholen slechts 'ons' schrift werd on-

derwezen en zo het Arabische schrift verdrong. Dit resulteerde na enige tijd in een begrijpelijk fenomeen: de jeugd kon de oude geschriften niet meer lezen en als er al een geleerde zich, tegen de trend, voor het oude interesseerde, bleef hij een eenling met een politiek ongewenste belangstelling, waarvoor geen fondsen werden gevoteerd. Voor een academische carrière hielp het ook niet echt. Een tweede effect was dat, nu niemand de oude boeken meer kon lezen, de prijs daarvan op de markt geweldig kelderde en de aanschaf, voor welk doel dan ook, niet zeer bezwaarlijk was.

Nu terug naar de Iraanse vluchteling. Hij bleek een erudiet en sympathiek man van een jaar of veertig. Zonder middelen van bestaan gedropt in Ankara, was hij later naar Istanbul verhuisd. Zijn hobby, het schilderen van Perzische miniaturen, kwam hem nu goed te pas. Hij schafte voor een klein prijsje een aantal oude boeken aan van wel honderden jaren oud, waarbij hij erop lette dat bladen aan de versozijde blanco waren. Zijn kennis van geschiedenis en kartografie combinerend met een fijne hand van schilderen stelden hem in staat zijn dagelijks brood te verdienen met het produceren van nieuwe oude kaarten. Afhankelijk van de grootte verkocht hij zijn kaarten voor 6 tot 15 gulden - het juiste bedrag in Turkse Lira is mij ontgaan. De kaarten zijn fraai geschilderd op oud papier; de teksten, die nu het nieuwe verso beslaan hebben met kartografie noch geografie ook maar het minste van doen. De kaarten zijn er in alle maten en soorten; van wereldkaart tot een van alleen Istanbul. Zij zijn in het algemeen mooi versierd met portretten van sultans, ruiterfiguren of grote stadsaanzichten. Ook vele lokale diersoorten zijn geportretteerd, naar het mij schijnt niet gebruikelijk door het algemene verbod in de Islam om mensen en dieren af te beelden. Een echte misser is de kaart van Antarctica waarop zowel een ijsbeer als een pinguïn staan afgebeeld.

Waarschuwing

Hoewel mij het verhaal duidelijk was en de herkomst van de kaarten daarmee is verklaard, bleek mij recentelijk bij het bekijken van een catalogus (eentje op papier en één op internet) dat de kaarten hun weg naar de legale veilingen hebben gevonden; de in Amerika daarbij opgevoerde schatprijs doet mij wensen dat ook de sympathieke Iranes intussen méér dan 6 tot 15 gulden kan vragen. Uw



3. Detail van de kaart van Arabië.



4. Kaart van Azië, met een aantal daar voorkomende dieren en een afbeelding van de Taj Mahal in Agra

auteur heeft toentertijd op humanitaire gronden er nog dertig stuks van aangeschaft; voor die prijs blijf ik het een koopje vinden. Maar een waarschuwing aan de bonafide veilinghouder of verzamelaar lijkt mij wel op zijn plaats.

Summary:

Falsified old maps from Istanbul / Hans Kok

In the 1980's the Grand Bazar in Istanbul featured a few book and print stands where "antique" maps were being sold. A remarkable set of these maps was on offer, presumably carried across the Turkish border by a fugitive from Iran. The maps display all parts of the world and are lavishly decorated with portraits, equestrian figures and depictions of animals reportedly living in the areas shown. A few years ago these specimens were offered at US auctions, and could be found on the internet as genuine historical cartography. In fact, these maps are painted in manuscript onto the blank versos of book pages with Arabic text of a non-determined nature. These books are readily and cheaply available as, since Kemal Ataturk's prohibition of Arabic script in 1923 when their value declined considerably, younger Turks became unable to read them anymore. The old paper, pro-

vided the pages are blank on verso, is eminently suitable for this kind of "recycling". The text on the new verso, once deciphered, will give them away,

as will the pencil borderlines discernible in parts of the painting or, on occasion, illogical combinations of animals and topography.



5. Venetië vanaf de Adriatische Zee gezien, met verdedigingswerken en het "Canale Grande"

Dieptelijnen uitgediept

Kartograaf Pierre Ancelin, uitvinder van het stelsel van dieptelijnen

Bij rivierkaarten is het van belang dat wordt aangegeven waar de ondiepten zich bevinden en wat de juiste vaargeul is. Dat kan men met een stelsel van dieptelijnen weer-geven. Voordat Nicolaas Cruquius in 1731 zo'n stelsel op een gedrukte kaart introduceerde, werd dat hulpmiddel al op manuscriptkaarten toegepast.* Ten onrechte stelt Josef Konvitz dat Luigi Fernando Marsigi in 1725 de eerste was die een diepteliijn op een kaart gebruikte.

Weliswaar kende hij de kaarten van Peter Bruynszn. (1584) en Pierre Ancelin (1697) waarop dieptelijnen zijn afgebeeld, maar Konvitz typeerde beide pioniers: *'als voorlopers die de techniek weliswaar introduceerden, maar die de veelzijdige mogelijkheden voor het analyseren van hydrografische processen nog niet onderkenden'*.¹ Hun werk wordt in het algemeen niet hoog aangeslagen. Sterker nog, in de buitenlandse literatuur was tot ver in de twintigste eeuw het werk van Pierre Ancelin (vóór 1653-1720) onbekend.² We kunnen ons afvragen of het terecht is dat aan zijn werk zo snel wordt voorbijgegaan. Mogelijk wordt Cruquius beter gewaardeerd omdat een deel van zijn werk zelfs in druk is verschenen en onder een breder publiek is verspreid. Voorafgaande aan mijn eerdere publicaties was er in de Nederlandse literatuur slechts één artikel aan Ancelin gewijd.³ In dit artikel staat de vraag centraal: presenteerde Ancelin de dieptelijnen zonder de wetenschappelijke waarde van die baanbrekende vernieuwing te onderkennen?

B. Wouda (1960)

was jarenlang archivaris van het Waterschap IJsselmonde te Barendrecht, en heeft over diverse waterstaatkundige werken geschreven. In 2007 publiceerde hij voor het eerst over de kaarten van Pierre Ancelin in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*.



Methode en deelvraag

Helaas zijn er geen beschouwingen van Ancelin zelf bewaard gebleven die een antwoord op de vraagstelling kunnen geven. We zullen het met zijn kaarten moeten doen. Daarbij is het van belang om ze in hun context te plaatsen. Thematische kaarten worden meestal in opdracht vervaardigd met een specifiek doel, waarbij niet de uiterlijke vorm maar de inhoud centraal staat. Wat voor het uiteindelijke doel relevant is moet duidelijk worden weergegeven, ook door overige informatie zoveel mogelijk te beperken. Wanneer het gaat om de weergave van waarnemingen die door anderen herhaald kunnen worden, kan men dergelijke thematische kaarten ook wetenschappelijk noemen. Een deelvraag van dit onderzoek kan luiden: zijn de rivierkaarten waarop Pierre Ancelin zijn dieptelijnen intekende ook wetenschappelijke kaarten?

De Maas als een stukje 'maakbare natuur'

Rotterdam poogde al vanaf het eind van de zestiende eeuw de Nieuwe Maas zodanig te reguleren dat een goed bruikbare vaargeul in stand bleef. In de zeventiende eeuw werd deze zelfs meerdere keren gekarteerd om de ondiepten letterlijk te omzeilen. Zo gaf het stadsbestuur in 1650 aan meester stadstimmerman Dirck Davidsz. Versyden de opdracht om een alternatieve vaarroute in kaart te brengen. Ook op die kaart staat al een stippeliijn (diepteliijn?) die de begrenzing van het vaarwater weergeeft.⁴ Eind zeventiende eeuw wilde Rotterdam de ondiepten ook buiten haar grondgebied bestrijden en zo de gehele vaarroute naar zee optimaliseren. Vanwege dit streven naar een 'maakbare natuur' voor het gehele riviervak had men goede kaarten nodig. Daarom werden in 1697 de 'com-

missarissen tot de stromen' belast met de opdracht om een aantal uitvoerige rivierkaarten met toelichtingen ('verbalen') te laten vervaardigen.⁵

In zijn hoedanigheid als 'knecht van de fabricage', zoiets als onderdirecteur van Gemeentewerken, was het waarschijnlijk Ancelin die het feitelijke werk deed.⁶

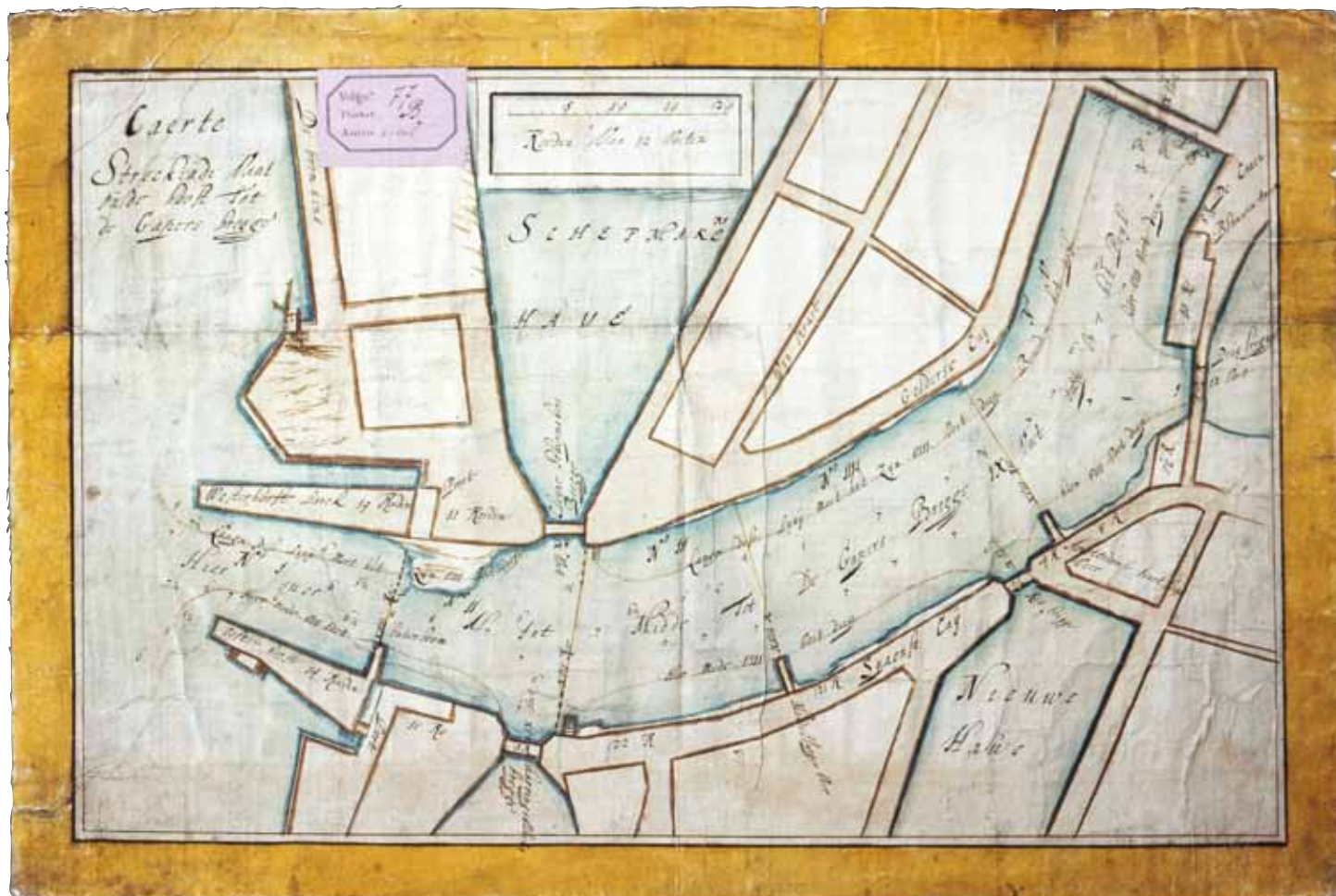
Dieptelijnen

De toepassing van een diepteliijn moet hem bekend zijn geweest. Er zijn meerdere kaarten waarop een stippeliijn staat die ik zou willen interpreteren als een diepteliijn die de grens tussen het vaarwater en de ondiepten aangeeft. Op een enkele kaart staat de diepte zelfs expliciet vermeld, zoals op de kaart uit circa 1650 waarop Versyden met een stippeliijn aangeeft tot waar het water in de Oude Haven moet worden uitgediept (zie afb. 1).

Ancelin is vernieuwend in die zin dat hij met het idee kwam om een stelsel van dieptelijnen op één kaart weer te geven. Wellicht was hij geïnspireerd door zijn kaart uit 1696 waarop twee lijnen de vaargeul begrensd en een derde lijn het diepste gedeelte aangaf (zie afb. 2). De door hem vervaardigde rivierkaarten voldeden aan de door het stadsbestuur gestelde eisen.⁷ Hij werkte dus in opdracht van het gemeentebestuur, waarbij hij uitvoerige rivierkaarten moest maken en daar langdurig en intensief mee bezig was. Zijn superieuren waren tevreden over het resultaat, want zijn tijdelijk dienstverband werd in 1698 in een vaste benoeming omgezet.

'Peylinge van de Maes' fragment van een stad- en Maaskaart

Stadshistoricus Arie van der Schoor heeft de *Peylinge van de Maes* uit 1697 (zie afb. 3) als de oudste dieptelijnenkaart beschreven.⁸



1. *Caerte strekkende van 't Oudehoofd tot de Gapersbregge*. Op dit kaartje van de Oude Haven zijn de gepeilde waterdiepten aangegeven. Met een dieptelijn staat aangegeven op welke wijze de haven moet worden uitgediept. Manuscriptkaart uit circa 1650, vervaardigd door Dirck Davidszn. Versyden, papier op linnen, 34,5x51 cm., schaal circa 1:900. Kaartencollectie GAR, Plaatselijke Werken (PW), portef. B nr. 77.



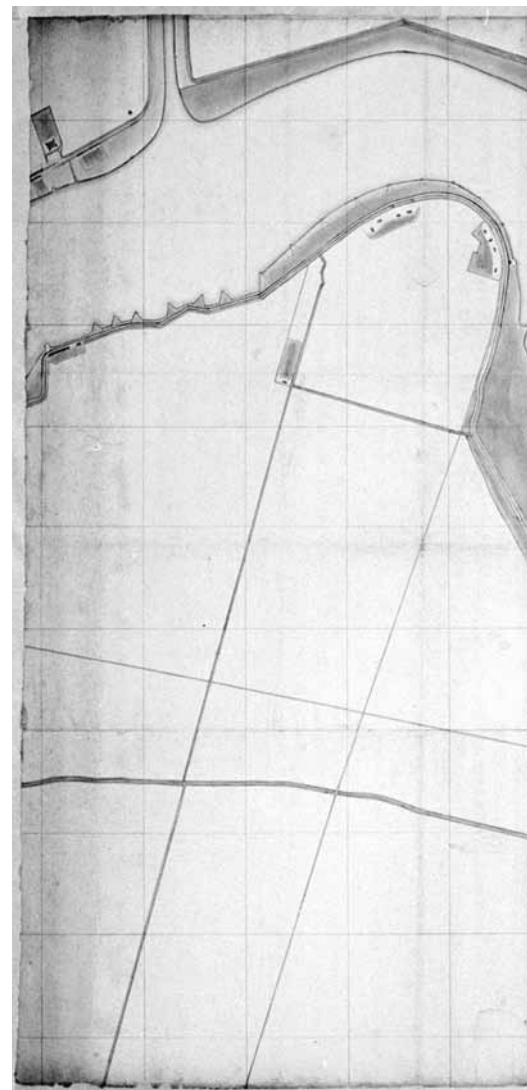
2. *Mondt van de Maes*. De buitenste lijnen geven de begrenzing van de vaargeul aan. Volgens de bijgeschreven peilgegevens is het water daar tussen de 10 en 20 voet diep. Op de middelste lijn is het vaarwater tussen de 18 en 36 voet diep. Kaart toegeschreven aan Pierre Ancelin, waarschijnlijk in 1696 vervaardigd, papier, 40,5x75 cm, schaal circa 1:27.700. Kaartencollectie GAR, cat.nr. VI 7.02.01.



3. *Peylinge van de Maes*. Het bijzondere van deze kaart is dat er meerdere dieptelijnen zijn ingetekend en ook nog in kleur, zodat de vaarwegen en ondiepten in een oogopslag duidelijk zijn. Detail van een aan Pierre Ancelin toegeschreven manuscriptkaart uit 1697, papier, onregelmatig circa 94x107 cm., schaal circa 1:2.300. Kaartencollectie GAR, PW, portef. J nr. 484.



3.1. *Verklaring over de vaste peilbouten*. Ancelin gaf tekst en uitleg over waar de vaste peilbouten zich bevonden. Die referentiepunten zijn links nog eens uitgetekend. De tekst van de cartouche luidt: 'Peylinge van de Maes van het jaer 1697 een voet onder de peilbout[en] gerekent oft onder 't midden van deze merk + tusschen 8+4 [van de] datum-steen gehouwt [aan de] westersche oude hooft + tevens d' onderkant deselve gehouwt vooraan 't eynde van 't hooft in de [steen] gemetselt te vinden kom[en] ook overeen met de middelpunten der voorsz[eide] peilbouts'.





Op de cartouche lezen we dat er verschillend genummerde peilbouten waren aangebracht waarmee het lokale peil was vastgesteld (zie afb. 3.1). Ook waren er peilstenen in het Oude Hoofd ingemetseld. Ter illustratie zien we rechts van het cartouche de beschreven ijkpunten afgebeeld. Die vaste meetpunten waren noodzakelijk om wijzigingen in de waterstand of het verloop van zandbanken vast te kunnen stellen. De ligging van de vaste peilpunten is keurig verantwoord en die informatie was voor tijdgenoten controleerbaar.

Op de kaart staan rechte lijnen, dwars op de kaden, de dieptecijfers van de peilingen in de Maas in voeten weergegeven. Men voer dus in een bootje, vanaf de peilbouten naar de vaste punten aan de overzijde. Op regelmatige afstand werd er een peiling verricht. Op zich was dit

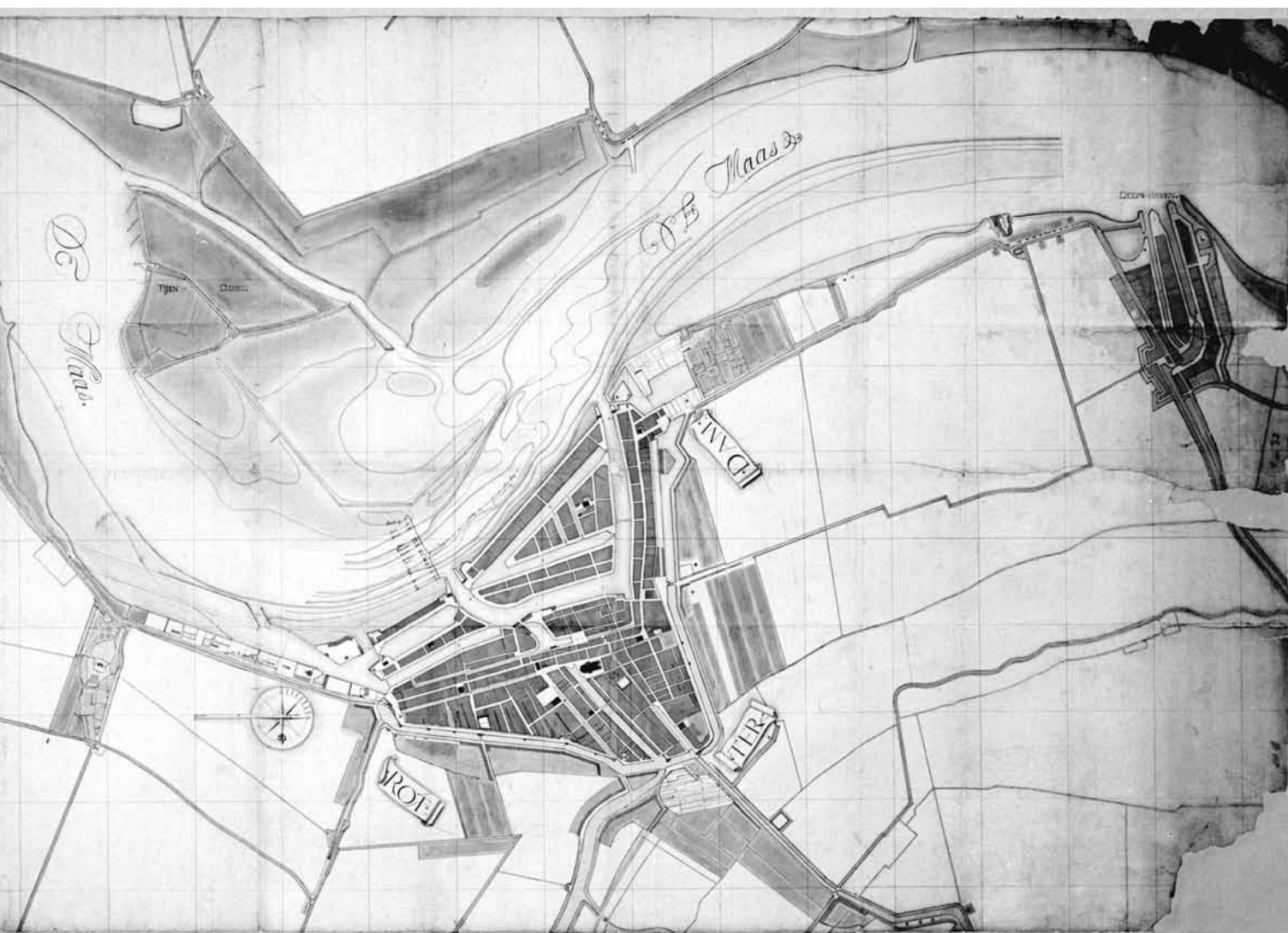
een gebruikelijke werkwijze die ook al eerder werd toegepast. Vernieuwend zijn de dieptelijnen, die zelfs in kleur zijn ingetekend. De dieptegegevens zijn daarmee in een oogopslag duidelijk.

Op de kaart is de situatie van een specifiek verschijnsel weergegeven, waarbij de overeenkomsten en verschillen van een bepaald kenmerk (de waterdiepte) in kaart zijn gebracht. Daarmee voldoet zij aan het criterium van een wetenschappelijke, thematische kaart.⁹

'Complete Stad- en Maaskaart'

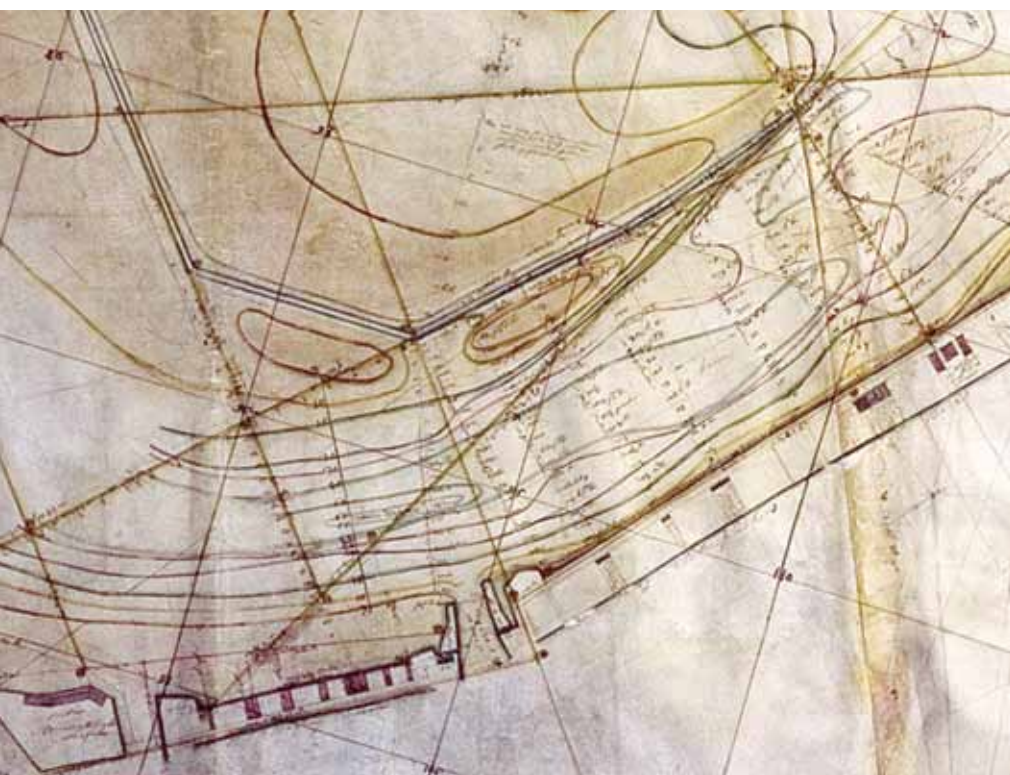
Van de serie Maaskaarten is zelfs een tweede bewaard gebleven waarop Rotterdam is afgebeeld (zie afb. 4). Volgens sommigen is dit de oudste kaart waarop een stelsel van dieptelijnen is ingetekend.¹⁰ Bij het voor Ancelin typerende raster van vierkanten (een grid), komt de lengte

▼ 4. *Complete Stad- en Maaskaart*. Deze kaart van de Maas met Rotterdam en Delfshaven, toegeschreven aan Pierre Ancelin, is waarschijnlijk in 1697 vervaardigd, papier, 155x292 cm, schaal circa 1:2.560. Het is kaart nr. 5 op het lijstje van Van Riel. Bij hem zijn de afmetingen 154,5x290 cm. en is de schaal circa 1:2.550. Van Riel, 'Pierre Ancelin', 17 en 21. Kaartencollectie GAR.





5. *Grote Maaskaart*. Deze complete Maaskaart is op de website van de Universiteit Utrecht opgenomen in de thematische kaarten-toponderd, omdat dit de oudste kaart met een stelsel van dieptelijnen zou zijn (<http://bc.library.uu.nl/nl/node/205>). Een door Pierre Ancelin in 1697 vervaardigde manuscriptkaart, perkament, 104x183 cm., schaal circa 1:2.600, met ruitverdeling van 100 Rijnlandse roeden en titel op de achterzijde van de kaart. Kaartencollectie GAR, PW, portef. J nr. 486/3.



5.1. *Dieptelijnen op de Grote Maaskaart*. Ancelin vervaardigde meerdere Maaskaarten waarop een stelsel van dieptelijnen is afgebeeld. Detail van afbeelding 6 (buitenbocht op linkerhelft van de kaart).

van het vierkant overeen met 100 roeden ook hier zijn de waterdiepten met dieptelijnen met verschillende kleuren aangegeven. Behalve Rotterdam is ook de plattegrond van Delfshaven vrij gedetailleerd weergegeven. Bij de hierna beschreven Maaskaarten heeft Ancelin zich meer op de rivier geconcentreerd.

'Grote Maaskaart'

Naast de twee voornoemde papieren dieptelijnenkaarten is ook een aantal perkamenten rivierkaarten uit 1697 bewaard gebleven. Een daarvan is opgenomen in de door de Universiteit Utrecht samengestelde Nederlandse thematische kaarten-toponderd.¹¹ Kennelijk gingen de samenstellers er van uit dat dit de oudste kaart met een stelsel van dieptelijnen is (zie afb. 5).

Ook deze kaart geeft een voorstelling van de waterdiepten in de Nieuwe Maas vóór de stad Rotterdam, met een ruitverdeling van 100 Rijnlandse roeden en genummerde knooppunten. De Waalse



6. *Kleine Maaskaart*. Toegeschreven aan Pierre Ancelin, waarschijnlijk vervaardigd in 1697, perkament, 58,5x80 cm., schaal 1:7.735. Kaartencollectie GAR, PW, portef. J nr. 487/4.

Kerk is op knooppunt nr. 1. Opvallend is het dat ook snijpunten die buiten het kaartblad vallen in de nummering zijn betrokken. Dankzij die nummering weten we dat die kaart (bijna) compleet is. De wijze waarop Ancelin te werk is gegaan kunnen we beter op een andere Maaskaart aflezen.

'Kleine Maaskaart'

Zowel de Grote als deze Kleine Maaskaart geven ongeveer dezelfde informatie over de Maas als de twee Stad- en Maaskaarten: ingekleurde dieptelijnen en reeksen dieptecijfers (zie afb. 6). Maar op de Kleine Maaskaart zijn de vaste meetpunten ten behoeve van de driehoeksmeting duidelijker ingetekend en is hun onderlinge afstand erbij geschreven (zie afb. 6.1). Het lijkt erop dat de Kleine Maaskaart de oorspronkelijke 'veldkaart' was en de Grote Maaskaart als 'kantoorkaart' diende.¹²

Van de Kleine en de Grote Maaskaart is het grid identiek, hetgeen het kopiëren en vergroten van de Maaskaart verge-



6.1. *Vaste meetpunten op de Kleine Maaskaart*. Niet alleen zijn de vaste meetpunten duidelijk ingetekend, bij een aantal van die punten is ook hun onderlinge afstand vermeld. Detail van afbeelding 7.



7. *Grote Maaskaart met tabel*. In de rechter onderhoek zijn de exacte afstanden tussen de peilpunten in een tabel weergegeven. Een in 1697 door Pierre Ance-
lin vervaardigde manuscriptkaart, perkament, 101,5x170/172 cm., schaal circa 1:2.600. Kaartencollectie GAR, PW, portef. J nr. 397.

makkelijkt. Maar het cartouche en de ti-
tel ontbreken op beide kaarten, want de
titel van de Grote Maaskaart, *Perkament-
kaart van de Maes en de stad Rotter-
dam no I*, is naderhand op de achterzijde
van de kaart geschreven. Hoewel deze
kaarten compleet zijn, lijkt het erop dat
de nette, uitgewerkte verantwoording op
een andere kaart is gezet.

'Grote Maaskaart met tabel'

Ook deze tot voor kort onbekende
kaart¹³ heeft een ruitverdeling van 100
Rijnlandse roeden en getuige de omran-
ding is ook deze kaart (bijna) compleet.
Bij deze kaart is het hart van de kom-
pasroos op een snijpunt van ruitlijnen
geplaatst, maar de noord-zuid-oriëntatie
loopt niet geheel evenwijdig aan zo'n

ruitlijn. Dat is opvallend omdat deze bij
zijn andere kaarten wel evenwijdig aan
elkaar lopen. Wellicht dat hij deze kaart
om die reden opnieuw heeft getekend.
De meetresultaten zelf zijn op de kaart
bijgeschreven. De meeste metingen zijn
genomen vanuit een bootje varend dwars
op de rivier, maar er is ook een lijn met
meetgegevens ongeveer in de lengterich-
ting van de rivier (zie afb. 7).

De vaste meetpunten van waaruit men
werkte zijn met rode stippen weerge-
geven, waarbij niet één vast meetpunt
samenvalt met een snijpunt van de ruit-
lijnen. De meetpunten zijn overigens wel
met lijnen verbonden, zonder dat er een
regelmatig patroon aan ten grondslag
ligt. Kennelijk is de 'logische' plaats in
het veld doorslaggevend geweest.

In de hoek rechtsonder staan gegevens
over die vaste meetpunten (zie afb. 7.1).
De meetpunten op de kaart zijn genum-
merd. De vier meetpunten rondom het
opschrift 'De Maas' geheel rechts op de
kaart hebben de nummers 7, 8, 9 en 10.
In de tabel rechtsonder vernemen we dat
de afstand tussen die vaste peilpunten
respectievelijk $389 \frac{1}{2}$, $119 \frac{1}{2}$, $353 \frac{5}{6}$
en $353 \frac{5}{6}$ roeden was. Omdat de vaste
meetpunten van deze kaart corresponde-
ren met die van de vorige, zijn de vaste

► 7.1. *Detail van de tabel met de gegevens over
de vaste peilpunten*. De genummerde gele cirkels
corresponderen met de genummerde peilpunten
op de kaart. In dit overzicht worden de exacte
afstanden tussen die punten weergegeven.



meetpunten van de laatste drie kaarten goed gedocumenteerd. Door het op de kaarten publiceren van de meetpunten en de meetresultaten waren de kaarten voor tijdgenoten controleerbaar.

'Grootschalige basiskaart'

In 2007 werd nog een Ancelinkaart herontdekt. Het bleek dat dit de reeds door Van Riel beschreven kaart van het gebied rondom de Nieuwe Maas vanaf Rotterdam tot in zee betrof.¹⁴ Het was echter geen gedetailleerde tekening: Op een volledig ingetekend grid van 500 roeden zijn uitsluitend de hoge vaste punten, zoals kerktorens, heel nauwkeurig ingetekend en met lijnen met elkaar verbonden. Zelfs de oevers van de Nieuwe Maas zijn niet in kaart gebracht. De vaste punten lagen voornamelijk rondom drie grote steden: Brielle, Delft en Rotterdam. Omdat Ancelin zoveel kaarten van de Maas heeft vervaardigd, had hij waarschijnlijk behoefte aan een 'basiskaart' waarop de exacte ligging van de vaste meetpunten ten opzichte van elkaar stond, die hij vervolgens op zijn andere kaarten kon overnemen. Deze efficiënte werkwijze kwam wel vaker voor. De kaart toont aan dat Ancelin vooral de vaste punten rondom Brielle wilde vastleggen (zie afb. 8).

Officieel waren het de verplicht in Brielle woonachtige loodsen die maandelijks peilingen moesten verrichten.¹⁵ Kennelijk wensten de Rotterdammers dit kennismonopolie te doorbreken. Het tweede interessante aspect van deze kaart is de detaillering aan de zee kust bij Brielle. De rest van de kaart is, op de exacte aanduiding van de vaste meetpunten na, niet verder ingetekend. Alleen ten westen van Brielle zijn de duinen weergegeven en het water voor die kust is met dieptelijnen ingetekend (zie afb. 9).

Analyse hydrografische processen

Dat Ancelin ook hydrografische processen wetenschappelijk heeft geanalyseerd getuigen onder meer zijn aantekeningen die hij op zijn kaarten maakte. Dat betreft niet alleen peilgegevens, maar hij verstrekt ook informatie over de richting en snelheid waarmee de zandplaten zich verplaatsen (zie afb. 10).

Verdere ontwikkelingen

Uiteindelijk kon Rotterdam haar plannen tot verbetering van de Maasmond niet realiseren. In 1698 wist Delft met succes de plannen inzake de afdamming van het Staaldep voorlopig nog te voorkomen.¹⁶

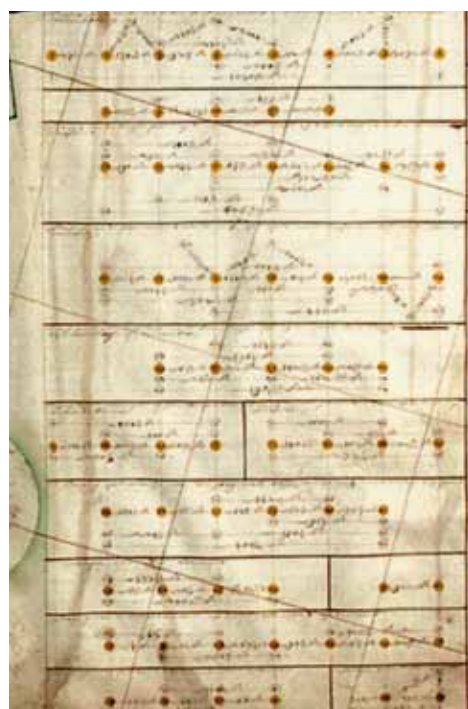
Van de Rotterdamse plannen uit 1699 ter verbetering van de bevaarbaarheid van de rivier werd alleen het opwerpen van een stuifdijk op De Beer uitgevoerd.¹⁷ Kortom, de Rotterdamse ambities waren beduidend groter dan kon worden gerealiseerd.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw voldeed de splitsing van de Rijn in Waal en Nederrijn niet meer omdat laatstgenoemde te weinig water kreeg en daardoor verzandde. Met de plannen die tot verbeteringen moesten leiden was de Raad van State reeds in 1688 akkoord gegaan, maar het Pannerdens kanaal werd pas in 1706-1707 gegraven. Nadien bleef het beheer en onderhoud van de rivierdijken bij de betreffende waterschappen, maar de Staten van Holland en West-Friesland trokken het beheer van de riviervakken naar zich toe. Voor de Hollandse waterstaatswerken werd daarvoor een aantal commissies in het leven geroepen, waaronder een voor de provinciale zorg voor de rivieren. Voor haar beleid liet die provinciale overheid dan ook steeds meer kaarten produceren.¹⁸ Na 1710 had Rotterdam dan ook niet meer de ambitie om de Maas ook buiten haar grondgebied te reguleren. Mogelijk heeft Ancelin zelf de Maas niet meer gepeild. Als hij in 1711 nogmaals de Nieuwe Maas in kaart brengt is dit op grond van oude meetgegevens.¹⁹ Aan zijn opvolger werden in 1720 dan ook minder hoge eisen gesteld, want hij behoefde niet meer over landmeetkundige of kartografische vaardigheden te beschikken. Deze vereisten werden in 1731 dan ook uit de instructie voor deze functionaris geschrapt.²⁰

Conclusies

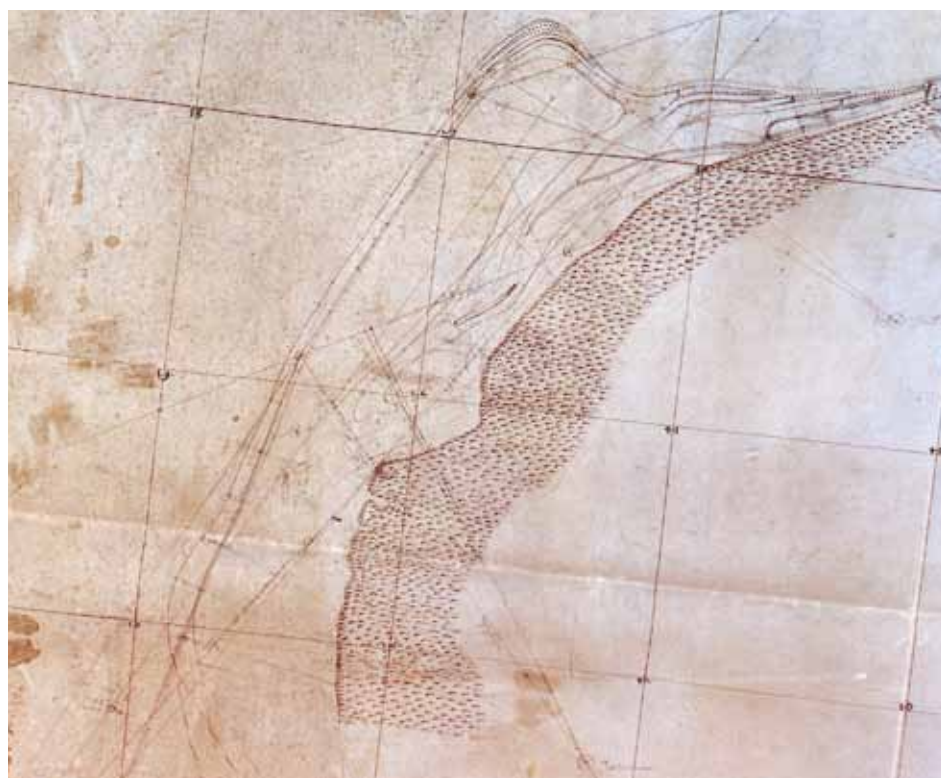
Ancelin produceerde zijn kaarten met de daarbij behorende rapporten in opdracht van het gemeentebestuur van Rotterdam, met het oog op maatregelen ter bevordering van de bevaarbaarheid van de Maasmond. Die kaarten waren geen afzonderlijke producten maar bijlagen behorende bij beleidsrapporten, op grond waarvan de stadsbestuurders hun besluiten konden nemen.

De kaarten van Ancelin zijn uiterst nauwkeurig en omdat hij in tabel en cartouche op een aantal kaarten aangaf hoe hij aan zijn meetgegevens kwam was hij voor tijdgenoten controleerbaar. Omdat Ancelin in 1697 meerdere wetenschappelijk rivierkaarten vervaardigde was hij intensief met deze materie bezig. Ancelin was





8. *Vaste meetpunten in en nabij Brielle.* Juist de coördinaten van de op afstand zichtbare vaste referentiepunten in en om Brielle zijn uiterst nauwkeurig, in uitsluitend verticale projectie, vastgelegd. Manuscriptkaart in 1697 vervaardigd door Pierre Ancelin, perkament, 133x265 cm., schaal circa 1:7.200 Kaartencollectie GAR, Rotondetek. portef. L nr. 41a.



9. *De duinen en kustwateren ten westen van Brielle.* Voor de Noordzeekust ten westen van Brielle zijn dieptelijnen ingetekend. Een ander detail van de kaart waarvan ook afbeelding 8 afkomstig is.



zich waarschijnlijk ook terdege bewust van de kwaliteiten van zijn kaarten: hij is vanwege zijn expertise door het gemeentebestuur aangetrokken, die daarvoor de betreffende functiebeschrijving aanpaste. Ook verdiende hij meer dan zijn opvolger, aan wie ook minder hoge eisen werden gesteld. Het is naar mijn idee niet waarschijnlijk dat iemand die beroepshalve langdurig en intensief wetenschappelijke rivierkaarten met dieptelijnen vervaardigde en mede daardoor een speciale positie innam, de dieptelijnen presenteerde zonder de wetenschappelijke waarde van die baanbrekende vernieuwing te onderkennen. Toch werd in Rotterdam het systeem van de dieptelijnen niet verder ontwikkeld, omdat de provincie zich steeds meer en intensiever met de waterstaatszorg ging bezighouden. Voor het beheer van de Nieuwe Maas was geen taak (meer) voor Rotterdam weggelegd en de stadsbestuurders legden zich daarbij neer. Getuige zijn kaarten is Ancelin intensief met die dieptelijnen bezig geweest. Hij verdient daarom alle waardering als wetenschappelijk kartograaf. Het kan nog wel even duren voordat dat zover is. Vandaar mijn devies: Festina Lente.

Noten:

* Dit is een verkorting van het artikel: B. Wouda, 'Hooggewaardeerde dieptelijnen. Cartograaf Pierre Ancelin, uitvinder van het stelsel van dieptelijnen', in: *Rotterdams Jaarboekje*, 11^{de} reeks 7^{de} jrg. (2009) 112-130. Mijn dank gaat uit naar de



10. *Verzanding van de Maasmond*. Ten behoeve van de scheepvaart bracht Ancelin de ondiepten tussen De Beer en de vijf sluizen voorbij Vlaardingen in kaart, met vermelding van diverse peilgegevens. In de toelichting staat in welke richting de zandplaten zich verplaatsen. Een aan Ancelin toegeschreven ingekleurde pentekening, in 1696 vervaardigd op papier, 42,5x105 cm, schaal circa 1:27.700 GAR, Rotondetek. portef. L nr. 39.

'Rotterdamse kaartenkenners' Piet Ratsma en Guus van Veldhuizen, die mij op een aantal kaarten attenderden en die de oorspronkelijke versie van dit artikel becommentarieerden.

1 Van den Brink citeert daarbij J. Konvitz, die in zijn *Cartography in France 1660-1848: science, engineering, and statecraft* (Chicago etc. 1987) een 'genealogie van de dieptelijn' heeft samengesteld. P. van den Brink, 'In een opslag van het oog'. *De Hollandse rivierkartografie en waterstaatszorg in opkomst, 1725-1754* (Alphen aan den Rijn: 1998) 59.
2 C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan den Rijn 1983) 171.
3 H.F. van Riel, 'Pierre Ancelin. Een Rotterdamse landmeter aan het einde der 17^e eeuw', *Tijdschrift voor Kadaster en landmeetkunde*, jrg. XL nrs. 2 en 4 (1924) 51-65 en 133-144.

4 Kaartencollectie Stadsarchief Rotterdam (SAD), Rotondetek. Portef. L nr. 11.

5 H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (tweede druk Zaltbommel 1974) II, 488.

6 Van der Schoor, 'Cartografische geschiedenis van Rotterdam', in: *Historische plattegronden van Nederlandse steden. 20 Rotterdam* (Alphen aan den Rijn 2008) 63.

7 SAR, Oud Stadsarchief (OSA), inv.nr. 34, f.90.v. en f.121.v. (2 januari en 7 mei 1697).

8 A. Van der Schoor, *Stad in aanwas* (Zwolle 1999) 301. A. van der Schoor, *Het Rotterdamboek* (Zwolle 2005) 85.

9 Zie voetnoot nr. 6.

10 Koeman beeldt deze kaart af maar in zijn onderschrift verwijst hij naar een andere kaart:

SAR, PW inv.nr. 486/3 portef. I met het formaat 102x183 cm. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*, 172. Piet Ratsma vermeldt dat er twee kaarten van Ancelin zijn waarop dieptelijnen zijn afgebeeld. Vervolgens geeft hij een afbeelding van deze kaart. Ratsma, 'Grootschalige stadsplattegronden van Rotterdam. Zes momenten uit de karteringsgeschiedenis' in *Roterdamsch Jaarboekje* 1994, 228-229. Met de tweede kaart bedoelde hij de hiervoor besproken *Peylinge van de Maas*. Een detail daarvan is eerder afgebeeld in: W.L. Lievaart, J. Meijer en P. Ratsma, *Kaarten en kaartmakers van Rotterdam. Tentoonstelling van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, in samenwerking met de Dienst van Gemeentewerken, afd. B11 Landmeten en Kartografie* (Rotterdam 1984) 13.

11 M. van Egmond en F.J. Ormeling, 'Thematische kartografie van Nederland op internet. Universiteitsbibliotheek Utrecht lanceert nieuwe collectie gedigitaliseerde kaarten', in *Geo-Info*, 3 (2006) 408-414.

12 Omdat de Kleine Maaskaart zo netjes is, zonder al te veel potloodlijnen en passerprikken, durf ik deze veldkaart niet meteen de minuutkaart te noemen. Overigens zijn die minuutkaarten meestal verloren gegaan. Van Riel, 'Pierre Ancelin', 3.

13 Deze kaart is niet eerder in de literatuur beschreven of afgebeeld. Zelfs bij het Stadsarchief Rotterdam was deze kaart in 1984 niet (meer) bekend. Lievaart, Meijer en Ratsma, *Kaarten en kaartmakers van Rotterdam*, 12.

14 Van Riel, 'Pierre Ancelin', kaart nr. 6, p. 23-24.

15 *Na een conflict tussen Brielle en Rotterdam*

werden de loodsen in 1661 door de Staten van Holland verplicht om in Brielle te wonen. Dat de loodsen minstens eens per maand peilingen moesten verrichten was al in 1616 vastgelegd. 16 Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (1974) II, 488.

17 G. Renting, *De weg van Rotterdam naar zee. Een historisch-kartografische studie* (Utrecht, scriptie UvU, 1982) 22.

18 Van den Brink, *In een opslag van het oog*, 29-41.

19 *De Maasdieptens voor Rotterdam op de hoogte van een ordinair vloed in 1697, 1711, kaart op papier, 74x104,5 cm., schaal ca. 1:2.500. GAR, PW, portef. J nr. 488.*

20 Van der Schoor, 'Cartografische geschiedenis van Rotterdam', 65.

Summary:

Depth lines deepened : Cartographer Pierre Ancelin, inventor of a system of isobaths / Bertus Wouda

Luigi Ferdinando Marsigli is credited as the first cartographer to describe the use of depth lines (isobaths) on a chart (1725). But the Rotterdam town surveyor Pierre Ancelin (before 1653 - 1720), commissioned by the town council, made manuscript charts in the vicinity of Rotterdam. In local writing about the town's history his chart of 1697 is considered as the first chart with isobaths. In this article the author stresses the importance of Pierre Ancelin whose application of isobaths was based on scientific method. This article is a shortened version of a paper published in the *Roterdamsch jaarboekje* in 2009.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).



Kaartencollecties in Nederland

Streekarchief Gooi en Vechtstreek

Hanneke Masselink-Duits

Adres en contactgegevens:

Streekarchief Gooi en Vechtstreek

Bezoekadres: Oude Enghweg 23, 1217 JB Hilversum

Postadres: Postbus 9900, 1201 GM Hilversum

Telefoon: 035-629 26 46

Website: www.gooienvechthistorisch.nl



1. Studiezaal van het Streekarchief.

Toegankelijkheid

De studiezaal van het Streekarchief is zonder afspraak te bezoeken op maandag van 9.00 uur tot 13.00 uur en van dinsdag tot en met vrijdag van 9.00 uur tot 17.00 uur. Voor het inzien van originele stukken vragen wij een eenmalige legitimatie. Stukken kunnen in de studiezaal worden aangevraagd of tevoren per e-mail. Men kan maximaal 5 stukken tegelijk aanvragen. Het is toegestaan om foto's (zonder flits) te maken van archiefmateriaal. Tegen betaling kan men kopieën of scans laten maken.

Omvang

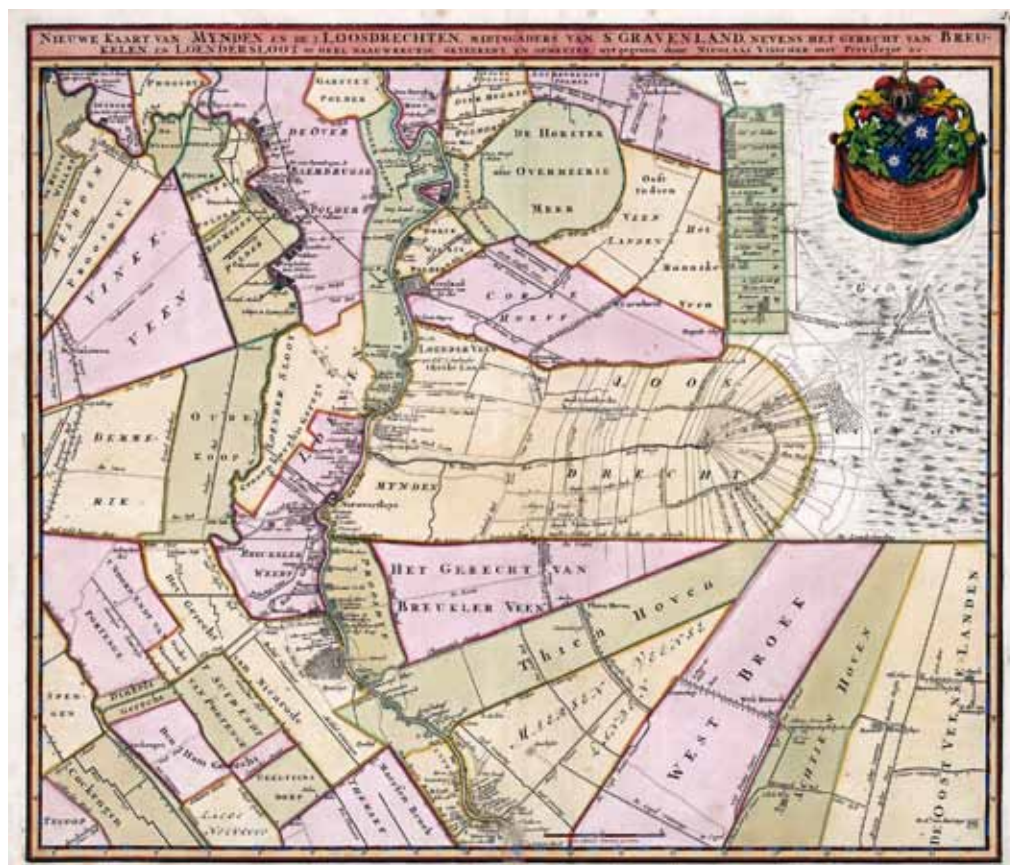
De omvang van de collectie kaarten en tekeningen is nog slechts een schatting omdat de bewerking in volle gang is. Hierbij worden ook kaarten en tekeningen uit andere collecties en archieven betrokken. De bewerking bestaat uit het beschrijven en verpakken van het materiaal. Wij gaan nu nog uit van een aantal van circa 500 kaarten.

Profiel

Het Streekarchief Gooi en Vechtstreek (SAGV) is opgericht in 1986. De voorganger van 1984 tot 1985 was het gemeentearchief van Hilversum. Deelnemers aan het Streekarchief zijn de gemeenten Blaricum, Laren, Hilversum en Wijdmeren,

het Gewest Gooi en Vechtstreek en de Veiligheidsregio Gooi en Vechtstreek. Alle openbare archieven en collecties van de

ze organisaties inclusief hun rechtsvoorgangers (Ankeveen, 's-Graveland, Loosdrecht, Kortenhoef en Nederhorst den

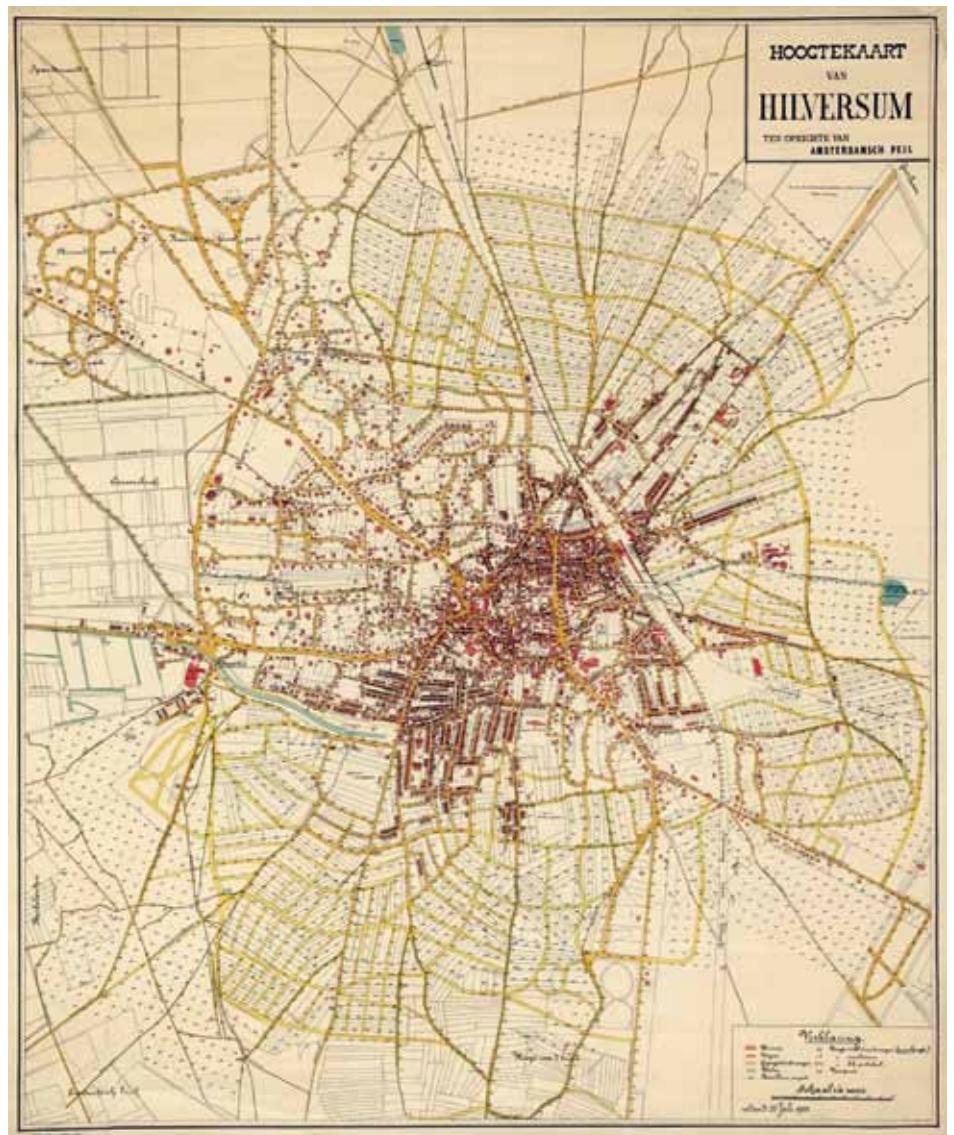


2. Nieuwe Kaart van Mynden. Amsterdam: Nicolaas Visscher, 1702. SAGV077+1.

Berg) zijn bij het Streekarchief in beheer. Hiernaast beheert het Streekarchief ook collecties en archieven van particulieren, doorgaans op basis van inbewaringneming. Het Streekarchief beheert ook zogenaamde eigen collecties, die door verzameling of schenking tot stand zijn gekomen en doorlopend worden aangevuld. Naast de collectie Archiefaanwinsten en de Historische Bibliotheek zijn dat de uitgebreide Beeldcollectie (foto's, dia's en bewegend beeld) en de Atlas, waaronder men niet alleen kaarten maar ook affiches, prenten en tekeningen moet verstaan.

Twee belangrijke collecties zijn de ontwerpen van Dudok en de Collectie François Renoù. De collectie ontwerpen van de Hilversumse gemeentearchitect Willem Marinus Dudok van ruim 7.000 tekeningen bevat onder andere de ontwerpen en bestektekeningen voor het wereldberoemde Raadhuis van Hilversum en de gemeentelijke woningbouwcomplexen. Al deze tekeningen zijn gepubliceerd op de website en aldaar gratis in te zien. De collectie François Renoù omvat ruim duizend prenten, tekeningen en kaarten uit de periode 1550-1950, grotendeels over het Gooi en omstreken. Deze zijn door Renoù verzameld en verpakt in passe-partouts. Het Streekarchief kreeg deze collectie in bewaring in 2010 en publiceerde deze geheel op de website.

Een bijzondere kaart is de *Nieuwe kaart van Mynden, en de 2 Loosdrecht, mitsgaders van s'Gravenland, nevens het gerecht van Breukelen, en Loendersloot &c. beel naauwkeurig geteekent en gemeeten* uit 1702 met namen van topografische elementen en bebouwing (onder meer polders, buitenplaatsen, kastelen en eigenaren van percelen), met opdracht aan de ambachtsheer van Mijnden en Oud- en Nieuw-Loosdrecht. Het is één van de oudste kaarten in het archief en omvat een groot deel van het werkgebied van het Streekarchief. De kaart biedt veel informatie, zo staan er toponiemen op die nu in onbruik zijn geraakt; zoals 'Oost Indien' en de 'Schinkeldijk'. Ook staan genoemd, een waternaam zoals 'Den Soeten Inval' in 's-Graveland en 'De Vergulde Sadel' een huis dat in Oud-Loosdrecht stond. Interessant is ook dat de gebieden die nu 'nat' zijn door de volledige vervening op de kaart nog deels droog zijn en dat de Horstermeer nog 180 jaar een meer zou blijven voordat het werd drooggemalen.



3. Hoogtekaart van Hilversum. Amsterdam, 1905. SAGV077+4.

Een andere bijzondere kaart is de *Hoogtekaart van Hilversum ten opzichte van Amsterdamsch Peil* met aanduiding van hoogtepunten, huizen, wegen, geprojecteerde wegen en rioolbuizen, gedateerd 20 juli 1905. De hoogtekaart van Hilversum is gemaakt in 1905, onder supervisie van gemeentearchitect Pieter Andriessen, in verband met de planning van de riolering en afvoeren van het regenwater langs nog aan te leggen straten en wegen. Deze kaart is dankzij de gedetailleerde weergave telkens hergebruikt voor allerlei verschillende doeleinden, zoals bijvoorbeeld het ontwerpen van uitbreidingsplannen.

Beide kaarten zijn opgenomen in de vorig jaar verschenen *Historische Atlas van Hilversum*. De Atlas beschrijft de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, vanaf de prehistorie tot vandaag. Het Streekarchief leverde het overgrote deel van de 80 kaarten in de publicatie. Deze publicatie laat

zien hoe de geschiedenis en de groei van een plaats kan worden geïllustreerd door kaartmateriaal.

Website / Beeldbank

De website www.gooienvechthistorisch.nl wordt samen met het Stads- en Streekarchief te Naarden en het Gemeentearchief Weesp beheerd en onderhouden. Vooralsnog is al het gepubliceerde beeld gratis te downloaden op een resolutie geschikt voor publicatie. De afbeelding kan geopend worden in volledig scherm en er kan ver ingezoomd worden. Daarnaast is het mogelijk om een selectie te maken van de afbeelding (of een detail daarvan) en de selectie apart te openen, als selectie per e-mail te verzenden of te downloaden.

Literatuur

Kos, Anton. 2013. *Historische atlas van Hilversum. Van esdorp tot mediastad*. Amsterdam: Boom, 2013.

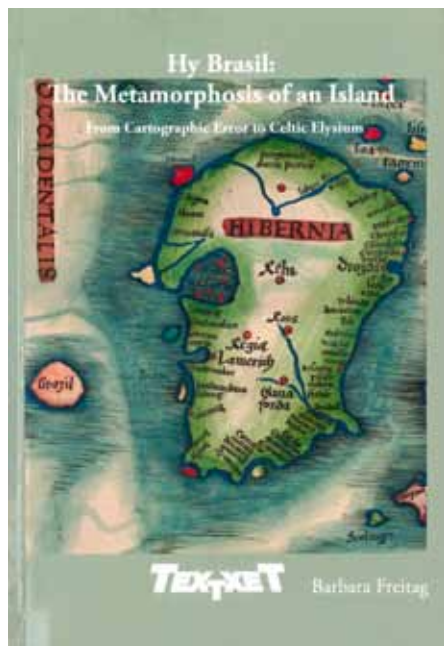
Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl



Hy Brasil: The Metamorphosis of an Island. From Cartographic Error to Celtic Elysium / Barbara Freitag. - Textxet. Studies in Comparative Literature 69. - Amsterdam -New York: Rodopi B.V 2013. - 344 pp, ill.in zw.w. en kl. -ISBN 978-90-420-3641-3. - prijs € 73,-



Een kartografische vergissing, waarvan de sporen meer dan zeven eeuwen later nog zijn terug te vinden. Zo kan *Hy Brasil* worden gekarakteriseerd, het mythische eiland dat ergens ten westen van de Ierse kust zou liggen en dat sinds de zestiende eeuw de verbeelding van velen heeft bezighouden. Het eiland wordt voor het eerst vermeld rond 1330 op een portolaankaart, toegeschreven aan de oorspronkelijk uit Genua afkomstige kaartenmaker Angelino Dulcert of Dalorto. De naam *bracile* of *insula de brazile* zou zijn afgeleid van het oranje pigment dat uit brazilshout wordt gewonnen. Dit verklaart mogelijk waarom het *insula de brazile* niet het enige eiland was met die naam. Een tweede eiland met hetzelfde toponiem was gesitueerd ter hoogte van de Azoren, een derde westelijk van Bretagne en een vierde ten oosten van Newfoundland. In de veertiende eeuw ondernamen zeevaarders uit Bristol reizen over de Atlan-

tische Oceaan, waarbij een zoektocht naar het eiland Brasil als dekmantel kon fungeren voor expedities naar de rijke visgronden voor de kust van Newfoundland – of vice versa. Over de – vergeefse – expedities wordt in diverse vijftiende-eeuwse kronieken verhaald, waarbij ook sprake is van betoveringen die het reizigers zouden verhinderen om het eiland te benaderen. Het thema van betoverde eilanden, die eens in de zoveel jaar opduiken en daarna weer verdwijnen, was in de Ierse folklore zeer populair. Vanaf de zeventiende eeuw figureert het eiland vooral in literaire bronnen en folklore. Als kartografisch verschijnsel verdwijnt *Hy Brasil* in de loop van de negentiende eeuw letterlijk en figuurlijk van de kaart. Als fenomeen is het evenwel een langer leven beschoren, zoals Barbara Freitag in haar boek laat zien.

Hy Brasil: The Metamorphosis of an Island From Cartographic Error to Celtic Elysium is een literatuurstudie, waarbij *Hy Brasil* het uitgangspunt is voor uitputtend onderzoek naar de wijze waarop de kartografische, orale, schriftelijke en artistieke tradities met het fenomeen mythisch eiland omgaan en welke rol het eiland binnen de Ierse identiteit speelt. Het eiland Brasil (de spellingswijze van de naam varieert in de loop der tijd) blijkt te fungeren als een soort toverspiegel: iedereen ziet in het eiland het beeld dat hij wil zien. Engelse avontuurschrijvers uit de zeventiende en achttiende eeuw als Richard Head laten zich inspireren door de vijftiende-eeuwse kronieken over de veertiende-eeuwse zeevaarders uit Bristol en beschrijven in hun verhalen een in tamelijk deplorabele staat verkerende samenleving – lees: Ierland – waarop Engelse kolonisatie een positieve invloed zouden kunnen hebben. In de loop van de achttiende en vooral de negentiende eeuw begint het eiland Brasil een centrale rol te spelen in de Ierse cultuur. In *A Voyage to O'Brazeel* uit 1752 wordt *Hy Brasil* beschreven als een ideale samenleving, die trekken vertoont van Thomas More's *Utopia* (1516) en Francis Bacon's *The New Atlantis* (1626) en die sterk contrasteert met de situatie

in het onder Engelse overheersing staande Ulster. O'Brazeel, zoals het eiland wordt genoemd, wordt neergezet als een visie op een autonoom Ulster, dat als voorbeeld kan dienen voor de rest van Ierland. Vooral vanaf het eind van de achttiende eeuw komt *Hy Brasil* in toenemende mate in het brandpunt van de Ierse identiteit te staan. Het eiland wordt gezien als het symbool van het gouden verleden van Ierland. Ierse literatoren uit de negentiende en twintigste eeuw doen hun best om het eiland in te passen in de Gaelische folklore, met inbegrip van gekunstelde verklaringen voor de naam. Bij gebrek aan oude verhalende bronnen werd het eiland ingepast in literaire thema's als de zoektocht naar het land van belofte. De bekendste literaire exponent van dit thema was de reis van Sint Brandaan, de Ierse abt en heilige die met een aantal pelgrims een reis over de Atlantische Oceaan zou hebben gemaakt op zoek naar het paradijs. Dit verhaal werd rond het midden van de negentiende eeuw expliciet in verband gebracht met *Hy Brasil*: een engel zou Brandaan opdracht hebben gegeven naar *Hy Brasil* op zoek te gaan. Romanschrijvers uit de negentiende eeuw gebruiken *Hy Brasil* op hun beurt als een kapstok voor politieke, nationalistische en religieuze ideeën en idealen over een vrij Ierland. *Hy Brasil* wordt zo uiteindelijk synoniem voor zowel het Keltische Elysium als het christelijke Beloofde Land.

Met de oprichting van de Ierse Vrijstaat in 1922 verdween de bekoring van *Hy Brasil* goeddeels. De problemen op economisch, sociaal en politiek gebied waarmee de jonge staat zich geconfronteerd zag, verminderden het enthousiasme over de wijze waarop in de voorgaande periode tegen *Hy Brasil* werd aangekeken. Daarmee ging ook de mythische status van het eiland teloor, maar als inspiratiebron voor schrijvers – en recentelijk ook gebruikers van sociale media – is *Hy Brasil* nog steeds een factor van belang.

Hoewel alleen al het overzicht van de kaarten waarop *Hy Brasil* voorkomt de verschijning van dit boek rechtvaardigt, is *Hy Brasil: The Matamorphosis of an*

Besprekingen

Island eigenlijk helemaal geen kartografisch boek. Door de dichtheid aan informatie die Freitag voorschotelt, dreigt *Hy Brasil* zelf een aantal malen aan het zicht van de lezer te worden onttrokken – net als in de verhalen die over het eiland de ronde doen. Maar voor wie wil weten hoe een kartografische vergissing een rol kan spelen in de vorming van een nationale identiteit, en hoe de wens daarbij soms de vader van de gedachte kan zijn, is dit boek fascinerende lectuur.

Pieter Jan Klapwijk

Officieren zetten Nederland op de kaart. Over de cartografie in Nederland vanaf 1795 door Nederlandse officieren / Frits Irrgang. - Kilacadmon Papers 5, Koninklijke Militaire Academie, Breda 2012. - 80 p.; ill. in kl. - ISBN 978-90-8892-050-9. - Prijs € 7,50; buitenland € 10,- informatie: hv.kma@mindef.nl.



Zoals de titel aangeeft, draait het in dit boek om kartografische activiteiten van officieren. In het bijzonder gaat het over leden van het onderdeel Militaire Verkenningen binnen de Generale Staf van het Nederlandse leger. Het boekje is verschenen als deel 5 van een publicatiereeks met de cryptische naam 'Kilacadmon Papers', die wordt uitgegeven door de Stichting Historische Verzameling van de Koninklijke Militaire Academie (KMA), sinds 1826 het opleidingsinstituut voor officieren. Een uitgave als deze is daar natuurlijk zeer op zijn plaats. Letterlijk en figuurlijk centraal in de publicatie, staat een aantal proefkaartjes, getekend door aankomende leden van de Generale Staf om hun bekwaam-

heid als kaarttekenaar te laten toetsen, voordat zij werden ingeschakeld bij karteringswerk. De kaartjes dateren uit de jaren 1872-1924 en vormen een recente aanwinst van de KMA.

De auteur plaatst de kaartjes binnen een brede historische en organisatorische context. Rode draad vormen de activiteiten van de Militaire Verkenningen en de officieren die daar werkten. In een vijftal hoofdstukken worden opeenvolgende periodes uit de geschiedenis van dit legeronderdeel beschreven. Zij worden afgewisseld door negen hoofdstukken over de volgende aanverwante onderwerpen, zoals de kartografie door Nederlandse militairen van 1795 tot 1815, de steendrukkerij van het Topographisch Bureau en de oprichting van het Kadaster. Overzien we de veelheid aan informatie en bedenken we dat het boek slechts 80 bladzijden telt en ook nog rijk geïllustreerd is, dan is duidelijk dat we geen uitgebreide studie over de behandelde onderwerpen mogen verwachten. Het is veeleer een globaal overzicht, dat voor een belangrijk deel bestaat uit feiten die we al kennen, met name uit het boek over de Topographische en Militaire Kaart van J.A. van der Linden (Bussum 1973). Hieraan moet onmiddellijk worden toegevoegd dat het chronologische verhaal is gelardeerd met talrijke interessante gegevens en wetenswaardigheden. Waar de omvang van de hoofdstukken varieert van 2 tot 6 bladzijden, springt het gedeelte over het centrale thema - de proefkaartjes - eruit met 9 bladzijden, waarbij we in feite ook de eerste bijlage mogen rekenen: een beschrijvende lijst van 43 proefkaartjes. Hierin onder meer van elk kaartje gegevens over het gekarteerde gebied, de afmetingen, de kaartmaker en de datering. We zien een variërend beeld qua tekenstijl en belettering. Inderdaad vormen deze kaartjes een opmerkelijke verzameling. De hier gepresenteerde informatie vergroot ons inzicht in de opleiding en werkwijze van de officieren bij de Militaire Verkenningen.

Zoals gezegd bevat het boekje, naast het historische verhaal en de beschrijving van de proefkaartjes, tal van interessante bijzonderheden. Mede door de beperkte herkomst - meestal is geput uit de verzamelingen van de KMA - is de keuze van de vermelde feiten hier en daar wat willekeurig en roept soms ook vragen op. Zo hebben de twee hoofdstukken over Nederlands Oost-Indië weinig verband met de overige tekst. In eerste instantie

lijkt dit ook te gelden voor het hoofdstuk over krijgsspelkaarten, maar bij nader inzien moeten we hier het verband leggen met de KMA, waar het krijgsspel deel uitmaakte van het lespakket. Speciaal voor dit doel werden op de KMA grootschalige topografische kaarten vervaardigd. Later gebeurde dit ook door het Topographisch Bureau; in bijlage 2 is een lijst opgenomen van 16 van dergelijke kaarten uit de jaren 1878-1902, die daar zijn gedrukt en nu te vinden zijn op het Nationaal Archief. De schalen variëren van 1:2.500 tot 1:25.000. Officieren speelden met dobbelstenen, bij wijze van oefening, op deze kaarten het oorlogsspel. Ten opzichte van een eerdere publicatie in *Caert-Thresoor* (jaargang 15, 1996, p. 71-72), waarmee overigens geen verband wordt gelegd, geeft dit hoofdstuk nieuw inzicht. Het is een onderwerp dat nadere studie verdient. Helaas treffen we hier en daar in de tekst onjuistheden aan, waarvan we een voorbeeld noemen. Hoofdstuk 3 bevat een paragraaf over een brief van Kraijenhoff uit omstreeks 1832, waarin hij een instructie geeft voor het uitvoeren van militaire verkenningen. Hij zou toen inspecteur-generaal van de genie zijn geweest. Dit moet echter op een misverstand berusten. Kraijenhoff is in 1826 op non-actief gesteld in verband met een rechtszaak die tegen hem was aangespannen. De instructie moet dus van vroeger datum zijn. Na enig zoeken bleek mij dat deze in 1815 is uitgevaardigd en in 1834 herdrukt, wat dit gegeven in een heel ander daglicht plaatst. Ook is het jammer dat de schrijver er voor de bron- en literatuurvermelding (hij spreekt respectievelijk van literatuur-referenties en geraadpleegde literatuur) een eigen systeem op na houdt, dat niet altijd even duidelijk is. Bij de afbeeldingen steekt eveneens een zekere willekeur de kop op. De tekst op p. 23 over het gereed komen van de TMK in 1864 wordt geïllustreerd met een voorbeeld van de gekleurde uitgave uit 1903. En dat fort en andere verdedigingswerken tot 1902 op de kaart wit werden gelaten (p. 27) is niet (geheel) juist. Dit gebeurde pas na 1885; aanvankelijk werden zij volledig op de kaart weergegeven. Zo zijn er wel meer onvolkomenheden aan te wijzen. Een zeker voorbehoud is dus op zijn plaats, maar dit neemt niet weg dat de auteur ons een interessante inblik biedt in de wereld van de militaire kartografie.

Frans Scholten

De Atlas der Nederlanden: Kaarten van de Republiek en het prille Koninkrijk met 'Belgiën' en 'Coloniën' / Jan Werner. - Amsterdam, Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. - Uitgave in samenwerking met Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior te Voorburg. - Hardcover in cassette, 609 blz. - ill. - ISBN/EAN 978-90-819264-4-7. - € 245,-.



In dit indrukwekkende boek beschrijft Jan Werner, conservator Kaarten & Atlassen van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, alle 617 kaarten uit de 9-delige *Atlas der Nederlanden*, waarvan de facsimile-uitgave in oktober 2013 werd gepresenteerd en uitgereikt aan Koning Willem Alexander. In de inleidende hoofdstukken worden de achtergronden en samenstelling van de atlas uiteengezet. Dit gebeurt in de context van de geschiedenis van de kartografie van Nederland en deels ook België, de vroegere Zuidelijke Nederlanden tot de beginjaren van het Koninkrijk der Nederlanden. Begrippen worden verklaard en een aantal kaartmakers wordt afzonderlijk behandeld.

In de inleidende hoofdstukken behandelt Werner achtereenvolgens het ambacht van de kaartmaker in het verleden, waarbij de driehoeksmeting, de landmeter en zijn meetinstrumenten en het onderwerp van het vermenigvuldigen van kaarten met de gebruikte druktechnieken en het inkleuren van de kaarten aan de orde komen.

In het hoofdstuk *De Nederlanden in kaart gebracht* beschrijft Werner de ontwikkelingen van de verschillende kaarttypen waaronder provinciekaarten,

kaarten van waterschappen, stadsplattegronden, zee- en kustkaarten en projectkaarten van dijken, droogmakerijen, kanalen en wegen.

Het hoofdstuk *Atlas der Nederlanden* gaat ondermeer in op de atlassen factice, waar de 'echte' *Atlas der Nederlanden* ook toe behoort. Atlassen factice zijn op speciaal verzoek samengestelde atlassen. Werner verklaart in het hoofdstuk *Covens en Mortier* zijn veronderstelling dat deze atlas samengesteld moet zijn door de firma 'Mortier, Covens & Zoon', die vanaf 1790 bestierd werd door Cornelis Covens. De toeschrijving aan dit bedrijf valt ten eerste op te maken uit de vermelding van de firmanaam op de frontispices die aan elk deel vooraf gaan. Het zijn frontispices die eerder door het bedrijf gebruikt zijn in de *Atlas nouveau* (1692) van Sanson en in de *Neptune françois* en de *Atlas maritime*. De invulling van het cartouche met de namen van I. Covens en C. Mortier zijn uit een latere periode. De toeschrijving aan 'Mortier, Covens & Zoon' blijkt uit enkele kaarten die na 1800 zijn uitgegeven, namelijk de *Itineraire en algemene post kaart van het Koninkrijk Holland* uit 1810 en de eerste vier, in dezelfde periode verschenen bladen van de grote Kraijenhoffkaart van Nederland, de eerste grote kartering van Nederland na die van Van Deventer in de zestiende eeuw. Waarschijnlijk is de *Atlas* samengesteld voor Willem I. Met zijn komst als soeverein vorst in 1813 werd de basis gelegd voor het Koninkrijk der Nederlanden.

In het hoofdstuk *Project 'Atlas der Nederlanden'* wordt het hele proces van conservering en restauratie van de atlas besproken, maar ook de digitalisering en vervaardiging van de facsimile-uitgave. Er worden voorbeelden van kaarten getoond van voor en na de restauratie, waarbij scheuren en vouwen van grote kaartbladen zijn verwijderd.

Het hoofddeel van dit prachtige boek bestaat uit de kartobibliografische en inhoudelijke beschrijvingen van de meer dan zeshonderd kaarten. Elk deel van de *Atlas* wordt voorafgegaan door een bladwijzer, die erg handig is om de juiste kaart op te zoeken.

In het catalogusgedeelte worden alle negen delen van de *Atlas* beschreven, van Gelderland in het eerste deel gevolgd door vier delen over Zuid- en Noord-Holland, waarna Zeeland, Friesland, Groningen en Drenthe, België en algemene kaarten en de koloniën.

De kaarten van de verschillende delen worden meestal paginabreed en soms over twee pagina's afgebeeld en uitvoerig beschreven. Bij elke kaartbeschrijving worden referenties vermeld die verwijzen naar belangrijke publicaties waarin de kaarten beschreven worden. Bijzonder is dat de grote wandkaarten die in de *Atlas* meestal per afzonderlijk deelblad op ware grootte gereproduceerd zijn in het begeleidende boek afgebeeld zijn als complete kaart, met alle versieringen, wapenranden en dergelijke op de juiste plaats.

Zoals in het voorwoord van de schrijver staat vermeld is dit boek zo geschreven dat geen bepaalde voorkennis van de geschiedenis van de kartografie en de geografie van Nederland vereist wordt om van het boek te kunnen genieten. De inleidende hoofdstukken zijn helder en informatief en de teksten bij de kaarten geven goede gedetailleerde informatie. Een klein punt van kritiek betreft de opmaak van de tekst. Opvallend zijn hierbij de vrij smalle marges van de pagina's die enigszins goedkoop aandoen. Wellicht was hier niet aan te ontkomen omdat het boek nu al 609 bladzijden beslaat. De tekst van de inleidende hoofdstukken is begrijpelijk in een groter lettertype gedrukt dan de tekst van het catalogusgedeelte. De inleiding leest daarom gemakkelijker daar waar de tekst van het catalogusgedeelte toch meer als naslagwerk bedoeld is. De cassette waar het boek in opgeborgen zit is goed gekozen, want zulke forse boeken hebben in een boekenkast de neiging om uit te zakken, wat hiermee wordt voorkomen. De prijs van het boek is natuurlijk aanzienlijk en niet voor iedereen toegankelijk, maar ik heb begrepen dat het grootste gedeelte van de oplage in de voorverkoop toch is verkocht.

Erik Walsmit

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com



Varia Cartographica

Redactioneel

Door een misverstand werd in *Caert-Thresoor* 2013-4 verzuimd de volgende auteursrechtelijke verklaringen te vermelden bij het artikel "Het verzamelen van zeekaarten":

(The following copyright acknowledgements were unintentionally omitted from Caert-Thresoor 2013-4, 'the Collec-ting of nautical charts')

- *British Admiralty charts: © Crown Copyright and/or database rights. Reproduced by permission of the Controller of Her Majesty's Stationery Office and the UK Hydrographic Office (www.ukho.gov.uk).'*
- *Parts of Norwegian charts are reproduced based on permission no 13/A625 from Norwegian Hydrographic Service.*
- *Certain material in this product is reproduced under licence by permission of the Australian Hydrographic Service.*
© Commonwealth of Australia 2013. All rights reserved.
- *New Zealand Charts: Sourced from LINZ. Crown Copyright reserved.*

Voor alle kaartfragmenten geldt daarbij vanzelfsprekend: **Niet bestemd voor Navigatie.**

Studiedag oorlogskartografie op 23 april 2014

Dit jaar herdenken we dat het 100 jaar geleden is dat de Eerste Wereldoorlog begon. De Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie (WGK) ziet hierin een goede aanleiding om een studiedag over oorlogskartografie te houden. Op 23 april a.s. zijn we daarvoor te gast bij de Atlas van Stolk in het Schielandhuis, Korte Hoogstraat 31 in Rotterdam. Het programma gaat drie lezingen omvatten, al staat op het moment dat deze aankondiging geschreven wordt nog niet helemaal vast wie deze gaan presenteren. Daarna bezoeken we de tentoonstelling *De Tweede Wereldoorlog in 100 voorwerpen* (ook al is dat geen

kaarttentoonstelling) in de nabij gelegen Kunsthal. Dit bezoek is optioneel. De entree maakt geen deel uit van het inschrijfgeld voor de studiedag. U kunt zich opgeven door vóór 16 april 15 euro over te maken op gironummer 4878973 t.n.v. GIN-Historische Kartografie te Zoetermeer. Buitenlandse deelnemers kunnen (bij voorkeur) betalen per IBAN/BIC, t.w. IBAN: NL89INGB0004878973; BIC: INGBNL2A. Voor nadere inhoudelijke inlichtingen over de komende studiedag kunt u zich wenden tot Lina van der Wolde (l.vanderwolde@atlasvanstolk.nl tel. 010-2176715).

Tentoonstelling 'Haarlemmermeer in kaart'

Vanaf 15 februari tot en met 25 mei organiseert Museum De Cruquius de tentoonstelling 'Haarlemmermeer in kaart', met historische kaarten uit de collectie van het Hoogheemraadschap Rijnland. Aan de hand van de kaarten wordt de geschiedenis van de polder, met al haar landmeters en plannenmakers, zichtbaar. De kaarten uit de collectie van het Hoogheemraadschap zijn nu te zien in de Waterschapszaal van Museum De Cruquius. Museum De Cruquius is doordeweeks geopend van 10.00 tot 17.00 uur en in het weekend van 11.00 uur tot 17.00 uur. Voor informatie: www.museumdecruquius.nl

Promotie Roel Nicolai over de oorsprong van portolaankaarten.

Zelden zal een historisch-kartografische promotie tot zoveel media aandacht hebben geleid als de promotie van Roel Nicolai over de oorsprong van portolaankaarten. Portolaankaarten zijn zeekaarten van het Middellandse Zeegebied en de Zwarte Zee en zijn in Italië verschenen aan het einde van de dertiende eeuw. De Volkskrant, Trouw, de NRC en ook Radio 1 berichtten over de opvallende conclusies van het onderzoek van Nicolai.

Tot nu toe werd aangenomen dat deze portolaankaarten dateren uit middeleeuws Europa, maar Nicolai komt tot de conclusie dat hun oorsprong verder terug in de tijd ligt. Ook blijken de kaarten veel nauwkeuriger dan gedacht. Nicolai onderzocht de portolaankaarten

kwantitatief, met behulp van geodetische en statistische analysetechnieken. Eerdere studies beschrijven de kaarten kwalitatief, vanuit historisch perspectief.

De algemene veronderstelling van kaart-historici is dat de kaarten ontworpen zijn op basis van metingen van koersen en afstanden door middeleeuwse zeelieden. Deze metingen zouden vervolgens door een kartograaf verder zijn uitgewerkt, ervan uitgaande dat de aarde plat was. Nicolai laat nu zien dat deze veronderstelling onjuist is, omdat hij geleid zou hebben tot een essentieel andere kustlijn-vorm dan op de bestaande portolaankaarten is afgebeeld. De overeenkomsten tussen portolaankaarten en moderne kaarten op de Mercatorprojectie kunnen daarom niet op toeval berusten, zoals kaarthistorici tot dusverre aannamen. Bovendien toont hij aan dat middeleeuwse navigatietechnieken, waaronder het scheepskompas, niet in staat waren om de grote nauwkeurigheid van de kaarten te verklaren.

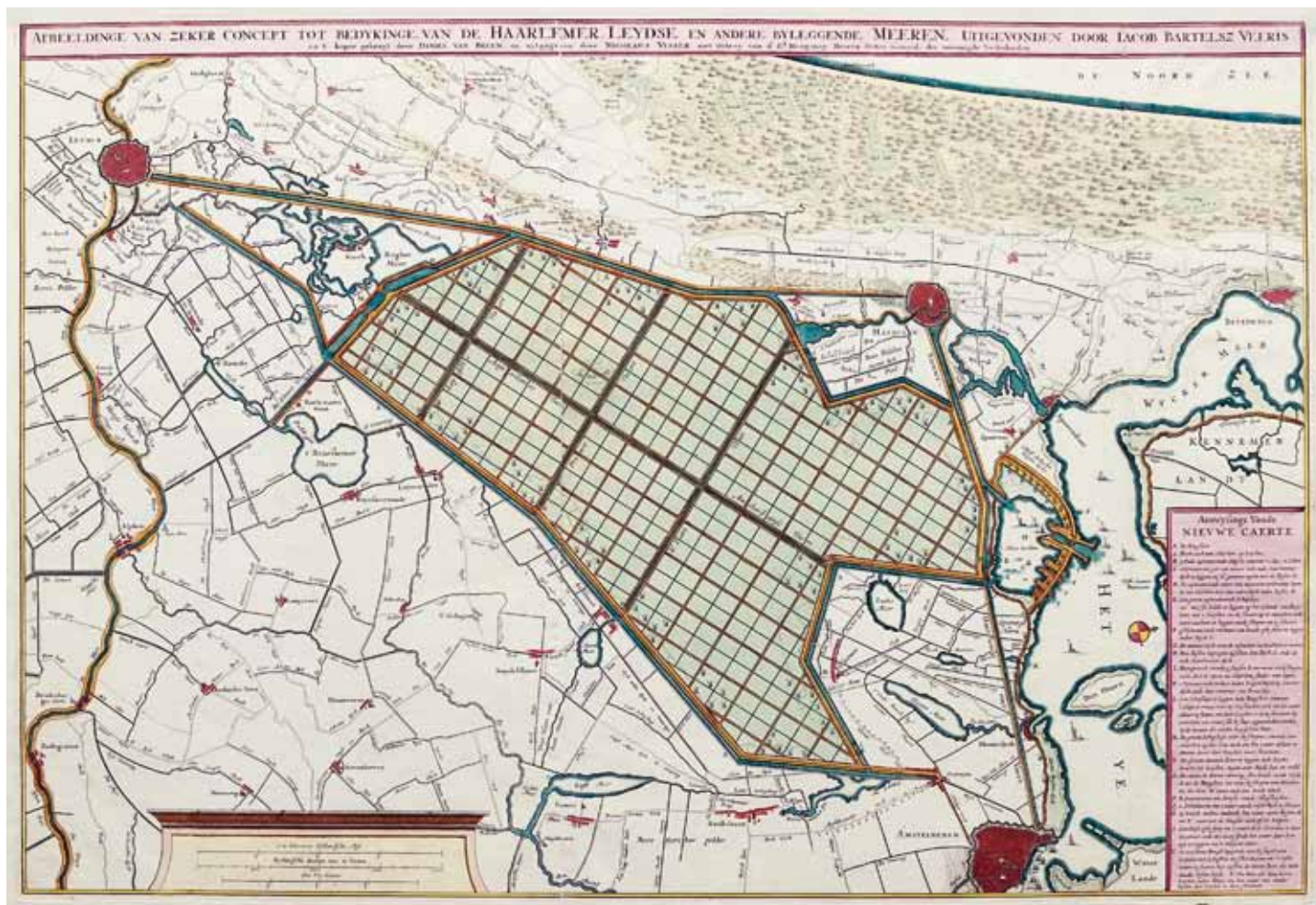
Dit alles leidt tot de verrassende conclusie dat portolaankaarten niet ontstaan kunnen zijn in de Europese middeleeuwen, maar dat deze wellicht kopieën zijn van oudere voorgangers. Een oorsprong in de Arabisch-Islamitische beschaving is eveneens onwaarschijnlijk, waardoor de herkomst van deze mysterieuze kaarten verder terug in de tijd gezocht moet worden.

Roel Nicolai promoveerde 3 maart jl. aan de Universiteit Utrecht op zijn proefschrift, met de titel *A critical review of the hypothesis of a medieval origin for portolan charts*. De promotor was prof. dr. Jan Hogendijk (hoogleraar Geschiedenis van de Wiskunde) en de copromotoren waren dr. Steve Wepster en dr. Peter van der Krogt. Een uitgebreide bespreking van dit proefschrift volgt later in dit blad.

Elger Heere

Tentoonstelling Marginalia in cARTography in het Chazen Museum of Art

In het Chazen Museum of Art bij de University of Wisconsin-Madison is tot en met 18 mei de tentoonstelling 'Marginalia in cARTography' te zien: een tentoonstelling waarin de representaties in de mar-



Kaart van de Haarlemmermeer door Daniël van Breen uitgegeven door Nicolaas Visscher in 1641. Collectie Zuiderzeemuseum Enkhuizen.

ges van de kaarten worden bestudeerd: is kartografie een kunstvorm. Gastcurator is Sandra Sáenz-López Pérez, een Spaanse kunsthistorica gespecialiseerd in de iconografische analyse van kaarten (als David Woodward Memorial Fellow in the History of Cartography). De volledige catalogus is online te vinden en als PDF-bestand te downloaden: <https://uwmadison.app.box.com/marginalia>

Oude kaarten Rijkswaterstaat Gelderland op internet

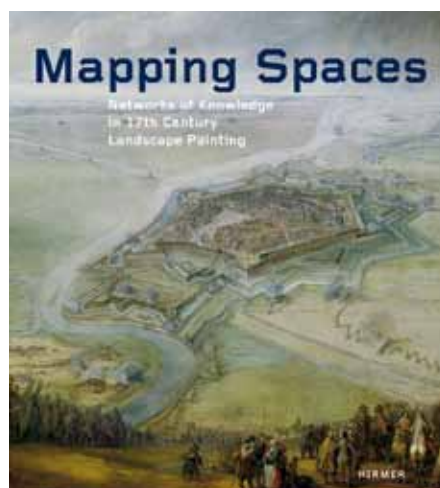
Het Gelders Archief heeft kaarten en tekeningen van Rijkswaterstaat in Gelderland over de periode 1751-1940 gedigitaliseerd en op internet geplaatst. Het gaat om kaarten en tekeningen van rivieren, watergangen, kanalen, havens, wegen, kerken, molens, kunstwerken etcetera. Gelderland is een waterrijke provincie met grote rivieren en voor 1932 een zeekust. De provincie kampte in het verleden vaak met overstromingen en andere waterstaatkundige problemen. Een groot project was de aanleg van het Apeldoorns Kanaal, dat in 1829 werd geopend. In de inleiding van de inventaris ('tips

voor de onderzoeker') staat aangegeven hoe de relatie tussen het kaart- en tekenmateriaal en de bijbehorende dossiers en rapporten is. www.geldersarchief.nl

Kaart Nationaal Archief tentoongesteld in Karlsruhe

Van 12 april tot en met 13 juli is de tentoonstelling *Mapping Spaces. Netwerk des Wissens in der Landschaftsmalerei*

des 17. Jahrhunderts te zien in het Museum für Neue Kunst in Karlsruhe, in samenwerking met Universiteit van Trier. De tentoonstelling gaat in op de relatie tussen kunst en technologische ontwikkelingen. Meer dan 250 schilderijen, tekeningen, meetinstrumenten, kaarten en maquettes worden getoond, waaronder een kaart uit het Nationaal Archief. Er verschijnt ook een catalogus bij de tentoonstelling.



Titelpagina van de catalogus

Digitale cultuurhistorische atlas Overijssel

De provincie Overijssel heeft eind 2013 als eerste Nederlandse provincie een digitale cultuurhistorische atlas gelanceerd. Een mooi voorbeeld van het combineren van historische kaarten met hedendaagse cultuurhistorische kaarten. Door te schuiven met kaartlagen kan oudere informatie op een nieuwere kaart zichtbaar worden gemaakt: verdwenen buitenplaatsen, verdedigingslinies en oude waterlopen verschijnen zo in het kaartbeeld.

www.atlasvanoverijssel.nl/cultuurhistorie

Atlas factice met 216 kaarten te zien in Beeldbank Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit.

Sinds kort is een bijzondere atlas uit de kaartenverzameling van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit in Amsterdam digitaal beschikbaar voor het publiek. Het betreft een zogenaamde atlas factice. Dit is een atlas met een unieke samenstelling van reeds eerder uitgegeven kaarten. In dit geval gaat het om een band met 216 kaarten die uitgegeven zijn tussen 1579 en 1705. Oorspronkelijk hebben in elk geval 221 kaarten in de atlas gezeten. Dit is te zien aan een oude nummering van de kaarten in bruine inkt. Met dezelfde inkt staat achterop de kaarten een korte titel van de kaart. Van de 216 kaarten zijn er 33 ingekleurd. Het zijn allemaal kopergravures.

Het is niet duidelijk hoe de Universiteitsbibliotheek aan deze atlas gekomen is. Verondersteld werd dat deze atlas uit de zogenaamde Bos-collectie afkomstig is, maar er zijn redenen om dit te betwijfelen. Voor in de atlas staat een stempel met de Latijnse afkorting van de UBVU: Universitatis Liberae Bibliotheca Reformatae.

De snelste manier om alle kaarten bij elkaar te zien in de catalogus is: 'atlas

factice' als zoekterm opgeven.

Zie: <http://cat.ubvu.vu.nl/webopac/>



De kaart van Zwitserland van Nicolaas Visscher uit de Atlas factice.

Inter-Antiquariaat *Mefferdt & De Jonge*



INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841

www.inter-antiquariaat.nl

interantiquariaat@chello.nl

BURGERSDIJK & NIERMANS

Veiling 339

13-14 mei 2014



CÉSAR-FRANÇOIS CASSINI DE THURY.

Carte générale de la France faite en 1744.

Paris, Ch. Picquet, 1756-c. 1815.

183 kaarten op 180 bladen.

In 19 'boekendozen' met schuifdeksels, uitgevoerd in rood marokijn leer, aan alle zijden verguld met blad- en bloemmotieven, ruggen met groene etiketten, genummerd I-XXXVIII. Buitenmaat: 24 x 20 x 13 cm

est. C 6000



- Alves Gaspar, Joaquim, and Henrique Leitão**, 'Squaring the Circle: How Mercator Constructed His Projection in 1569.' *Imago Mundi* 66,1 (2014): 1-23.
- Brink, Lowie**, 'The "ganz revidierte Druck" of Ferrari's Wall Map of Suriname: A unique Example of Dutch-German Cooperation in the Field of Educational Cartography.' *Kartographische Nachrichten* 63, 6 (Dez. 2013): 311-319.
- Broecke, Marcel van den**, 'Abraham Ortelius's Library Reconstructed.' *Imago Mundi* 66,1 (2014): 25-50.
- Ferwerda, Hans**, 'Het verzamelen van zeekaarten: Hoe een thematische verzameling van oude kaarten tot stand kwam.' *Caert-Thresoor* 32,4 (2013): 111-122.
- Haft, Adele J.**, 'Imagining Space and Time in Kenneth Slessor's "Dutch Seacoast" and Joan Blaeu's Town Atlas of The Netherlands: Maps and Mapping in Kennet Slessor's Poetic Sequence The Atlas, Part Three.' *Cartographic Perspective: Journal of the North American Cartographic Information Society* 74 (2013): 29-53.
- Koese, Gert**, 'De Rijnlandse morgenboeken.' in: *Genealogie: Tijdschrift voor familiegeschiedenis* 19 (2013): 22-25.
- Kos, Anton**, *Historische atlas van Hilversum: Van esdorp tot mediastad*. Amsterdam: SUN, 2013. - ISBN 9789461054685 - 80 blz. - € 29,95.
- Krogt, Peter van der**, 'Jodocus Hondius (1563-1612).' *Caert-Thresoor* 32,4 (2013): 123-127.
- Kunstlicht 34, 4 (2013)**, Wetenschappelijk tijdschrift voor beeldende kunst, beeldcultuur en architectuur. Kartografisch themanummer 'Mind the map'.
- Houtum, Henk van, 'Van Atlas naar Hermes: Pleidooi voor een nieuwe c/artografie' (blz. 13-18).
 - Whittington, Karl, 'The psalter map: A case study in forming a cartographic canon for art history' (blz. 19-26).
 - Verhoogt, Robert, 'De wereld als een landkaart: Over het uitzicht op de wereld vanuit een luchtballon in de negentiende eeuw' (blz. 27-36).
 - Breazu, Andreea, 'Discerning the grain of the digital: On render ghosts and Google Street View' (blz. 37-45).
 - Ruitinga, Lida, 'Fragmenten: Cartografische beeldbijlage' (blz. 46-63).
 - Griffioen, Roel & Martijn Stronks, 'Het reliëf' (blz. 65-75).
 - Collier, Christopher, 'The naked city: Psychogeography and the metaphysics of mapping' (blz. 76-84).
 - Kraaijeveld, Joram, 'Verbeelding van de mondiale politieke ruimte: De grondslag voor artistieke en wetenschappelijke cartografie' (blz. 89-96).
 - Bergs, Steyn, 'De kaart is interessanter dan het gebied' (blz. 99-103).
- Masschalck, Eddy**, '1600, The Battle of Nieuwpoort: The battle is won, the strategy is gone.' *Newsletter: The Brussels Map Circle* 48 (Jan. 2014): 21-28.
- McIntosh, Gregory**, *The Johann Ruysch and Martin Waldseemüller world maps. The interplay and merging of early sixteenth century New World cartographies*. [S.l.]: Plus Ultra Publishing Company, 2012 - ISBN 9780966746228 - 63 blz. - \$ 29,95.
- Mokre, Jan (red.)**, *Rund um die Globen: In memoriam Rudolf Schmidt*. Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 2013. met o.m. bijdragen over Nederlandse globes:
- Elly Dekker, 'Thoughts on Blaeu's 34 cm celestial globe of 1603' (blz. 21-22).
 - Peter van der Krogt, 'The terrestrial globe of Gemma Frisius (c. 1537)' (blz. 27-28).
- Navigeren** door de middeleeuwen. Verloren kloosterbezit. In: *Lees bet NA magazine*. - Speciale uitgave (van het Nationaal Archief), t.g.v. de tentoonstelling Het Geheugenpaleis 16-10-2013 t/m 29-06-2014. - Pag. 6. - Het artikel gaat in op een kaartboek uit 1596 van de Abdijs van Rijnsburg.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

- Schilder, Günter**, *Monumenta Cartographica Neerlandica IX. Hessel Gerritsz*. Houten: HES & De Graaf, 2013. - ISBN 9789061946212 - 600 blz., 17 facsmiles op 51 bladen. - € 795,- [met index op alle 9 delen, 362 blz.].
- Sijs, Nicoline van der (red.)**, *De kaartenbank: Over taal en cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press & Meertens Instituut, 2014 - ISBN 9789089646255 - 96 blz. - € 14,95. [Publicatie naar aanleiding van de lancering van de website de Kaartenbank van het Meertens Instituut].
- Sleebe, Vincent**, 'HISGIS: Het familieverleden in kaart.' in: *Genealogie: Tijdschrift voor familiegeschiedenis* 19 (2013): 16-19.
- Teunissen, Harrie**, 'Kaarten van de Holocaust.' *Caert-Thresoor* 32,4 (2013): 128-137.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

Cartographica Helvetica 49 (2014)

<http://www.kartengeschichte.ch/>

- Schertenleib, Urban, 'Kartierungen des österreichischen Generalquartiermeisterstabes in der Ostschweiz 1799 während des 2. Koalitionskrieges' (blz. 3-14).
- Schellenberger, Andreas, 'Robert Helbling - Pionier der Stereophotogrammetrie in den argentinischen Anden und in der Schweiz' (blz. 15-26).
- Meurer, Peter H., 'Die Werkgeschichte der Weltkarte von Johannes Kepler und Philipp Eckenbrecht (1630/58)' (blz. 27-38).
- Wyder, Samuel, 'Karte des Bodensees von Hans Conrad Gyger (1633)' (blz. 39-47).

De Hollandse Cirkel 15,4 (december 2013)

<http://www.hollandsecirkel.nl/>

- Aardoom, Leen, 'Jan Jurriën Buddingh (1832-1905), Arnheims fabrikant van fysische en mathematische instrumenten' (blz. 162-173).
- Klaasse, Zacharias, '200 jaar landelijke vastgoedregistratie (4)' (blz. 174-185).
- Gent, Wigo van, 'Sloepoden in de Oost' (blz. 186-189).

e-Perimtron 8,3 (2013)

On-line tijdschrift: <http://www.e-perimtron.org>

- Rubin, Rehav, 'Greek-Orthodox maps of Jerusalem from the seventeenth and eighteenth centuries' (blz. 106-132).
- Gondring, Oliver, and Susanne Rau, 'Designing the GlobMapLab: Using maps as an entry point to the Perthes Collection' (blz. 133-145).
- Tosti Croce, Mauro, and Saverio Piali, 'Territori, the Italian web portal of cadastres and historical cartography' (blz. 146-152).
- Afferni, Raffaella, 'The experience of Geolat group about the project DAGOClaT - Digital Atlas with Geographical Ontology for Classical Texts' (blz. 153-159).

Imago Mundi 66,1 (2014)

- Alves Gaspar, Joaquim, and Henrique Leitão, 'Squaring the Circle: How Mercator Constructed His Projection in 1569' (blz. 1-23).
- Broecke, Marcel van den, 'Abraham Ortelius's Library Reconstructed' (blz. 25-50).
- Cams, Mario, 'The China Maps of Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville: Origins and Supporting Networks' (blz. 51-69).
- Engberg-Pedersen, Anders, 'Sketching War: August von Larisch's Collection of Field Maps from the Russian Campaign of 1812' (blz. 70-81).

McDougall-Waters, Julie, 'British School Atlases, 1880-1930: Questions of Relevance, Credibility and Authorship in the Production of Geographical Knowledge' (blz. 82-94).
Bower, David I., 'Speed's Town-Mapping Itineraries' (blz. 95-104).

IMCoS Journal 135 (Winter 2013)

Johnson, Alexander, 'The 'Rediscovery' of the Cartography of the War of 1812: The Map Collection of Sir John Coape Sherbrooke' (blz. 13-19).
Garcia, Leovino Ma., 'Glimpses of Power, Beauty & Knowledge: Putting the Philippines on the Map' (blz. 21-25).
Chomel, Martine, 'The Presence of Spain and New Spain in Alaska' (blz. 27-31).
Clancy, Christine & Robert, 'The Spice Islands: The Mapping of an Unknown Paradise that Changed the World' (blz. 33-38).

Newsletter The Brussels Map Circle 48 (Jan. 2014)

Masschalck, Eddy, '1600, The Battle of Nieuwpoort: The battle is won, the strategy is gone' (blz. 21-28).
Missine, Stefaan, 'The oldest surviving globe showing the New World: c. 1504' (blz. 29-32).

The Portolan 88 (Winter 2013)

<http://www.wasbmapsociety.org/The-Portolan-Journal.htm>
Wooldridge, William, and Marianne McKee, 'Trouble in Mapland: The Absconder, the Debtor, and the Affabulateur (Frederick Bossler, Samuel Lewis, and John Francis Renault)' (blz. 12-22).
Teunissen, Harrie, 'The Holocaust in Contemporary Maps' (blz. 23-35).
Kramer, Scott, 'Erased from Maps: A Cartographic History of the Margaret's Islands' (blz. 37-48).

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek



Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

**Antiquariaat
Plantijn**

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

**ANTIQUARIAT
Norbert
Haas**

**-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -**



An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)
Phone: +49 (0)2821 7115 991
Fax: +49 (0)2821 7115 993
E-mail: info@antiquariat-norbert-haas.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**20-23
Mei
2014**

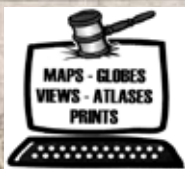
**Kijkdagen
15-18 Mei**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur



Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november



www.swaen.com

Inbreng voor deze internet-veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com
Sinds 35 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen



Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.



Antiquariaat
Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
**Singel 279
1012 WG Amsterdam**
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

XXL FORMATEN



Grote posters, land- en bouwkaarten
verborgen in het depot? Die tijd is
voorbij! Deel online de grootste
schatten van uw collectie.

- Optisch zuivere opnames door unieke digitaliseringstechnologie
- Minimale manipulatie van kostbare originelen
- Beheer bestanden en metadata in Memorix Maior
- Online toegankelijke collectie met gebruiksvriendelijke viewers

<http://picturae.com/nl/digitaliseren/groot-formaat>



'Sharing ideas, enriching your cultural heritage'